

INSIKT OCH HANDLING

Utgiven av
Hans Larsson Samfundet

Volym 9

CWK GLEERUP

REDAKTÖR: URBAN FORELL
TRYCKNING: AB SKÅNSKA CENTRALTRYCKERIET,
LUND 1972

ISSN: 0436-8096

PDF: TABULA, MÄRSTA 2020
ISBN: 978-91-88702-19-7
VERSION 1.0 — 2020-05-14

Innehåll

- 4 Demokrati, socialism, kommunism
Några synpunkter på språkbruket i Karl Marx' första skrifter
1842–1843
Gunnar Aspelin
- 28 Logik, data, spel
Nya hjälpmedel för den elementära logikundervisningen
Lars Bejerholm och Sten Westman
- 40 Den logiska färdigheten
Jan Evers
- 47 Kristen världsbild och vår erfarenhet
Urban Forell
- 67 Om begreppet företagsdemokrati
Bo Frick
- 77 Lingvistik och språkinläring
Bertil Malmberg
- 95 De stora männens roll i historien
Erik Rydning

Demokrati, socialism, kommunism

Några synpunkter på språkbruket i Karl Marx' första skrifter 1842–1843

Gunnar Aspelin

I denna uppsats söker jag inte att lämna ett bidrag till Karl Marx' intellektuella ungdomshistoria. Som bekant finns det en omfattande litteratur, som givit värdefulla uppslag till förståelsen av hans utveckling. Jag nämner exempelvis Franz Mehrings klassiska bok *Karl Marx. Geschichte seines Lebens*, Sidney Hooks filosofihistoriska studie *From Hegel to Marx*¹ och framför allt Auguste Cornus djupgående monografi *Karl Marx et Friedrich Engels*.² Inom svensk forskning har docent Sven-Erik Liedman lämnat ett intressant bidrag i sin bok *En värld att vinna*.³ Min uppgift är inte historisk i egentlig mening utan snarare exegetisk. Genom analys av vissa relevanta ord i de tidigaste skrifterna vill jag försöka att tolka deras tidsbestämda mening eller åtminstone finna det sannolikaste tolkningsalternativet.

Sådana språkanalytiska undersökningar verkar kanske torra och långtråkiga, och man frågar sig lätt, om det lönar mödan att sysselsätta sig med

- 1 Sidney Hook: *From Hegel to Marx. Studies in the intellectual development of Karl Marx*. Second edition. New York 1950.
- 2 Auguste Cornu: *Karl Marx et Friedrich Engels* I-III. Paris 1955–1962.
- 3 Sven-Erik Liedman: *En värld att vinna. Aspekter på den unge Karl Marx*. Stockholm 1968.

DEMOKRATI, SOCIALISM, KOMMUNISM

dem. Men de är ofrånkomliga, om man vill arbeta med en historisk rekonstruktion. Låt oss taga ett nära liggande exempel! Moderna Marxforskare diskuterar ofta, om tänkarens utveckling från början kan förstås som ett kontinuerligt förlopp. Det är ju tänkbart, att hans karakteristiska tänkesätt först framträder vid någon senare tidpunkt. Förstlingsskrifterna skulle då räknas till ett »förmarxistiskt» stadium. Till målsmännen för det senare alternativet hör som bekant den ledande franske forskaren Louis Althusser. Kan frågan över huvud lösas, så kan avgörandet inte ske genom allmänna resonemang utan genom minutiösa textundersökningar.

Här skulle jag vilja hänvisa till några tänkvärda ord i Eduard Bernsteins bok *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. De lyder som följer:

Es ist seit einiger Zeit Mode geworden, das mehr analytische Eindringen in die Marxsche Lehre mit dem Worte Scholastik zu diskreditieren. Solche Schlagworte sind sehr bequem und fordern gerade deswegen zur grössten Vorsicht heraus. Untersuchung der Begriffe, Scheidung des Zufälligen vom Wesentlichen wird immer von neuem notwendig, wenn die Begriffe sich nicht verflachen, die Ableitungen sich nicht zu reinen Glaubenssätzen versteinern sollen. — Es gibt verschiedene Arten von Scholastik: apologetische und kritische. Die letztere ist seit jeher aller Orthodoxie ein Greuel.

Vill man förstå en författares språkbruk, måste man naturligtvis göra sig förtrogen med uttryckssätten i hans intellektuella miljö. Vad beträffar den unge Marx måste vi leva oss in i Hegels och den Hegelska vänsterns språk. Vi får inte förbigå den gängse terminologin hos Tysklands radikala publicister och hos de franska socialister, som påverkade hans skriftställarskap i la ville lumière.

*

Min undersökning begränsar sig till tiden från 1842 till årsskiftet 1843–1844. Marx var då omkring 25 år gammal. Han hade förvärvat doktors-

graden på en filosofisk avhandling i Berlin och hade livligt fraterniserat med »kulturradikala» vänsterhegelianer. Från kretsens teoretiska diskussioner gick han över till dagens politiska stridsfrågor. Han blev 1842 redaktör för den liberala »Rheinische Zeitung» i Köln men lämnade denna plats i mars 1843 på grund av den preussiska censurens trakasserier. Tillsammans med sin vän Arnold Ruge planerade han att utge en ny tidskrift, där radikala tyska skriftställare kunde samverka med sina franska meningsfränder. Den fick namnet »Deutsch-französische Jahrbücher». De båda stridskamraterna kom sedan att följa olika fälttecken. Ruge följde den borgerliga liberalismens väg; Marx anslöt sig till den socialistiska rörelsen och fann en alltid trofast bundsförvant i Friedrich Engels, en ung fabrikantson och akademiker från Barmen.

I november 1843 emigrerade Karl Marx till Paris, »den nya huvudstaden i den nya världen», och trädde där i förbindelse med de ledande socialisterna i det borgerliga kungadömet epok. Han fördjupade sig i historiska och nationalekonomiska studier, och hans samhällsåskådning fick allt fastare former. Utvecklingen markeras av hans filosofiskt ekonomiska manuskript, (Parismanuskripten), uppgörelsen med »den tyska ideologin» och en stridsskrift mot Proudhons *Eländets filosofi* under titeln *Filosofins elände*. Den utmynnar i *Kommunistiska manifestet*, som han skrev i samverkan med Engels och utkom under stormåret 1848. Dessa verk faller emellertid utanför uppsatsens område; här gäller det blott att studera några karakteristiska uttryck i Marx' tidigaste skriftställarskap.

Marx' första kontakt med kommunismen. Under sin redaktörstid i Köln utvecklade han sig i en polemik med det konservativa organet *Augsburger allgemeine Zeitung*, som han spefullt kallar »die Augsburgerin». Anledningen till vapenskitet var hans djärva tilltag att på hösten 1842 avtrycka en uppsats i Wilhelm Weitlings tidskrift *Die junge Generation*. För den samhällsbevarande opinionen gällde denne Weitling som en farlig och vettlös omstötrningsman; hade han inte vådjat till den laglösa pöbelns lidelser och rekommenderat kriminella metoder i de sociala kontroverserna? Augsburger-tidningen försummade inte tillfället att beskylla sin radikala kollega för

DEMOKRATI, SOCIALISM, KOMMUNISM

»kommunistiska» sympatier. Marx replikerade den 16 oktober s. å. med en artikel »Der Kommunismus und die Augsburger Allgemeine Zeitung», som står att läsa i Marx-Engels Werke (MEW) Band I. Vilken mening förbinder han här med ordet *kommunism*?

I sin replik bemödar sig Marx om att framhäva den principiella skillnaden mellan kommunismen och den frisinnaade oppositionen. Ser vedersakaren inte, frågar han, det förbryllande faktum, »att kommunistiska grundsatser i Tyskland inte propageras av de liberala utan av Edra reaktionära vänner?» (s. 107.)

I fortsättningen argumenterar han på ett tämligen sofistiskt manér: »Vem talar om korporationer av hantverkare? De reaktionära. Hantverkarståndet bör bilda en stat i staten. Finner Ni det påfallande, att sådana tankar låta så här med moderna uttryck: ›Staten skall förvandla sig till en hantverkarstat?› Om för hantverkaren hans stånd skall vara staten och om denne liksom varje modern människa med staten blott förstår och kan förstå den för alla dess medborgare gemensamma sfären, hur vill ni förena de båda tankarna på annat sätt än i en hantverkarstat». (s. 107–108.) Marx erinrar alltså sin motståndare om hans reaktionära partivänners strävan att försvara skråväsendet gentemot den liberala näringspolitiken. De vill bibehålla hantverkarnas korporationer som ett slags stater i staten. Kommunisterna ger endast ett modernt uttryck åt samma tanke, när de drömmer om ett samhälle av idel hantverkare, ett arbetarkorporationernas system. Vad är detta annat än reaktionärernas gamla idé i ny upplaga?

Liberalism och kommunism är däremot oförenliga motsatser. Om en liberal redaktör någon enstaka gång öppnar sina spalter för en kommunistisk skribent, har han inte därmed instämt i denne skribents åsikter. Han vill endast hävda, fortsätter Marx, att man måste känna aktuella idéer av alla slag innan vi förkastar dem som allmänfarliga absurditeter. Han vill också inskräpa vår plikt att taga tidens sociala oro på allvar och förstå dess betingelser. »Dass der Stand, der heute nichts besitzt, am Reichtum der Mittelklassen teilzunehmen verlangt, das ist ein Faktum, welches in Manchester, Paris und Lyon auf den Strassen jedem sichtbar umherläuft». (s. 106.) Det

är inte heller tilllätet att lättvindigt avvisa sådana kommunistiska skriftstäl-lare som Leroux, Considérant och Proudhon utan allvarligt studium av de-ras förkunnelse. Men å andra sidan tror Marx inte på realiserandet av kom-munistiska omstörtningförsök och betraktar dem inte som önskvärda.

Den 24-årige Karl Marx, den liberale journalisten i Köln, begagnar ord-et »kommunism» på ett ganska obestämt sätt. Han tänker på olika teorier om en social omvandling och på försök att förverkliga dem genom revolu-tionära aktioner. Kanske har han tänkt på en tysk företeelse, på Weitlings agitation, som givit anledning till den aktuella tidningspolemiken. Han har troligen räknat med sådana händelser som arbetarrevolten i Lyon 1830, ba-bouvisten Buonarottis propaganda,⁴ Blanquis sammansvärjning 1839 och den engelska chartiströrelsen, som 1842 hade satt massorna i rörelse för sista gången innan sitt sammanbrott. Till kommunismens apostlar räknar han franska teoretiker av mycket olika riktningar som saint-simonisten Le-roux, fourieristen Considérant och den idérike socialfilosofen Proudhon, som han redan följande år skulle placera utanför det kommunistiska lägret. Begreppet är ännu mycket diffust; det enda gemensamma kännetecknet tycks vara oppositionen mot rådande ekonomisk samhällsordning. Marx' attityd är närmast den intresserade skeptikerns. Han är angelägen om att draga en bestämd gräns mellan »kommunismen» och sin liberala demokr-tism. Men han vill förstå dessa rörelser som uttryck för det besittningslösa »ståndets» missnöje, och han förordar ett sorgfälligt studium av dess situa-tion. Den sociala frågan måste tagas på allvar, och man måste ordentligt sätta sig in i de nya ideologierna.

»Demokrati» är ett ord, som uttrycker den unge publicistens politiska ideal. Vi skall se efter vad det betyder i hans dåvarande språkbruk, och vän-der oss därför till hans ofullbordade arbete *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, som sysselsatte honom under sommaren 1843.

✱

4 Babouvist, anhängare av revolutionsmannen Grachus Babeuf.

DEMOKRATI, SOCIALISM, KOMMUNISM

Den demokratiska staten. Jag börjar med ett försök att analysera ett textställe, som lyder på följande sätt:

Die Demokratie ist das aufgelöste Rätsel aller Verfassungen. Hier ist die Verfassung nicht nur *an sich*, dem Wesen nach, sondern der *Existenz*, der *Wirklichkeit* nach in ihrem wirklichen Grund, den *wirklichen Menschen*, das *wirkliche Volk*, stets zurückgeführt und als sein *eignes* Werk gesetzt. Die Verfassung erscheint als das sie ist, freies Produkt des Menschen» (MEW I s. 231.)

För en modern läsare, som står fjärran från det dåtida tysk-filosofiska språkbruket, är det onekligen svårt att förbinda en klar mening med dessa utsagor. Tankegångens form är bestämd av den Hegelska traditionen; dess innehåll är påtagligt påverkat av Ludvig Feuerbachs ledande idéer. Marx utgår från det obestridliga faktum, att forntid och samtid uppvisar en mångfald olika statsformer. Han påstår nu, att alla empiriskt givna författningar är former eller uttryck för ett gemensamt väsen, författningen »an sich». Detta betyder inte bara, att de är olika arter av ett allmänt släktbegrepp och skiljes åt genom sina specifika kännetecken. Det allmänna väsendet är en realitet av högre ordning, som framträder i ett flertal individuella gestalter. Enligt Hegel föreligger i regel en bristfällig överensstämmelse mellan väsendet och dess särskilda uttryck eller »Erscheinungsformen». Det mänskliga som sådant realiserar sig mer eller mindre ofullständigt hos de enskilda människorna, liksom statens väsen i historiens föränderliga former av politisk organisation. Men det är tänkbart, att väsendet helt och fullt förverkligas i någon individuell form, som nått det högsta stadiet i sin utveckling. Då har det evigt ena uppenbarat sig i företeelsevärlden på ett adekvat sätt.

Hos Marx, som här följer Hegels väg, reser sig nu två principiella frågor: 1) Hur skall man bestämma »väsendet» och därmed lösa »alla statsförfattningars gåta»? 2) Finns det åtminstone *en* författningsform, som fullständigt motsvarar statens ideella väsen?

I sitt svar på den första frågan resonerar Marx på ett sätt, som står i skarp

motsats till den Hegelska filosofin. Hegel har, säger han, förfäktat »en logisk, panteistisk mysticism» (s. 206). Han har utgått från den absoluta idén och gjort denna till det verkande subjektet i den universella utvecklingsprocessen. I hans statslära återkommer mysticismen och leder till ett förvänt betraktelsesätt. Han har inte utvecklat sambandet mellan å ena sidan familjens resp. det borgerliga samhällets⁵ mentalitet (die Familiengesinnung, die bürgerliche Gesinnung), familjeinstitutionen och de sociala institutionerna, å andra sidan den politiska mentaliteten (die politische Gesinnung) och den politiska författningen (s. 209). Han har i stället hypotiserat statsidén. I hans spekulation fattas »det verkliga förhållandet mellan familj och borgerligt samhälle» som idéns »inre imaginära verksamhet» (s. 206).

I det citerade textstället möter man uttrycken »wirklicher Grund der Verfassung», »der wirkliche Mensch» och »die Verfassung — als freies Produkt des Menschen». Ordet »frei» har inte att göra med människans förmåga att egenmäktigt välja mellan olika alternativ. Det betyder snarare »oberoende av yttre betingelser», »helt och hållet bestämd av den handlande människans natur». Marx protesterar mot Hegel, som konstruerar staten ur ett hypotiserat begrepp och degraderar »de verkliga subjekten» till »överkliga moment av idén». Statsteorin bör tvärtom taga sin utgångspunkt i konkreta människor och samhällsgrupper. På denna väg och blott på denna väg kan den upptäcka författningarnas verkliga grundval.

Här märker man inflytandet från Feuerbachs filosofi, vilken upplevts som en andlig islossning av den unge Marx och hans *Gesinnungsgenossen*. Feuerbach hade fronderat mot det Hegelska systemet och sökt avslöja det som en rationaliserad form av den gamla teologin. Den absoluta idén tedde sig för honom som en tom abstraktion, förvandlad till den verkande världsprincipen tack vare en falsk semantik. Det verkliga är att finna i erfa-

5 »Die bürgerliche Gesellschaft» betyder här som hos Hegel inbegreppet av konkurrerande och samverkande grupper, som huvudsakligen bestämmes av sina ekonomiska intressen. Alltså inte, som i Marx' senare skrifter, den historiskt givna samhällsform, där industriella och merkantila företagare är härskande klass.

renhetsvärlden, i den sinnligt givna naturen och i den konkreta människan, som försvarar sig mot den fysiska omgivningens tryck.

Feuerbachs kritik av religionen och den spekulativa filosofin tillämpas av Marx på statsteorins område. Enligt Feuerbach har människan under sin hårda kamp för tillvaron skapat sig en imaginär värld, i vilken hennes otillfredsställda önskningar kan uppfyllas. Därur framgår religionen, därur dess begreppsmässiga form, teologin, därur varje metafysik, som antar en översinnlig världsordning. Teologins realitet är att söka i antropologin. På samma sätt vill Marx finna statsförfattningarnas väsen och reala grund i »den socialiserade människan» (der vergesellschaftete Mensch).

Termen hör till nyckelorden i texten, och vi måste försöka att analysera dess innebörd. Dess motsats är »människan som isolerad individ». Först observerar man, att Marx accepterar Hegels idé om staten som en organisk enhet av olika moment som familjen och det borgerliga samhället. »Es ist», säger han, »ein grosser Fortschritt, den politischen Staat als Organismus zu betrachten» (s. 210). Därmed är sagt, att han inte som naturrättens målsmän kan härleda »das Gemeinwesen» ur ett fördrag mellan fria individer, som ursprungligen står helt oberoende mot varandra. Han måste förutsätta, att människan av naturen är en social varelse.

Uttrycket »den socialiserade människan» synes närmast betyda, att människan står i sociala relationer till sina medmänniskor och att hennes situation blir bestämd av detta sammanhang. Men denna översättning räcker inte till, när man vill tolka ordets betydelse. Den socialiserade människan betecknas av Marx som »das Wesen aller Staatsverfassung» (s. 231). Hans mening kan tydas, om man finner ett svar på den andra frågan: finns det någon särskild statsform, som sammanfaller med statens väsen i sig?

Låt oss jämföra den ovan citerade satsen med två utsagor på s. 231. Den ena lyder:

»Der politische Staat ist (se. in der Demokratie) eine besondere Daseinsform des Volkes».

Och den andra lyder så här:

»Die Demokratie geht vom Menschen aus und macht den Staat zum

verobjektivierten Menschen».

Marx ser i demokratin »varje statsförfattnings väsen» som tagit gestalt i en särskild politisk formation. Uttrycket »varje statsförfattnings väsen» bestämmes som liktydigt med »den socialiserade människan». Endast i den demokratiska staten realiseras staten »an sich»; i alla andra författningar får den mer eller mindre ofullkomliga uttryck. Där och blott där framträder staten som en fulländad objektivering av människan, som »verobjektivierter Mensch».

Självklart tänker Marx inte på människan som isolerad individ utan på folket eller den mänskliga gemenskapen. Individen utan sociala relationer är en väsenslös abstraktion. I demokratin är författningen en adekvat uppenbarelse av folket eller den socialiserade människan, inte blott enligt sitt begrepp utan också i den verkliga världen.

»Das Wesen aller Staatsverfassung». Kanske lyckas man bättre förstå detta ord utifrån historiska synpunkter. Att varje statsform, även den absoluta monarkin, framgått ur en ursprunglig folksuveränitet, är som bekant en gammal dogm i den västerländska statsrätten. Rättslärde i det romerska imperiet förklarade, att högsta makten (majestas) övergått från folket till kejsaren enligt *Lex regia*. I medeltidens och 1500-talets politiska strider kunde folksuveräniteten åberopas mot »tyranniska» regenter; i fall av uppenbara rättskränkningar äger folket att återtaga sin överlämnade maktbefogenhet. Att statsöverhuvudet regerar som den ponerade folkviljans representant, var en vanlig konstruktion hos det sjuttonde århundradets publicister. Frågan var blott, om överlåtandet var obetingat eller bestämt av vissa stipulerade villkor. Enligt gängse teori finns det tre möjliga statsformer, monarkin, aristokratin och demokratin, men alla har sin teoretiska grund i den ursprungliga folkmakten. Då ligger den tanken nära, att demokratin ensam realiserat statsformernas gemensamma princip. Den utvecklades teoretiskt i Rousseaus *Contrat social*, där allmänviljan inte kan delegeras och där regenten endast förfogar över den verkställande makten. I praktiken hävdades den under den franska revolutionen.

I detta historiska sammanhang kan vi förstå Marx' svar på sina princip-

frågor. Alla författningar grundar sig enligt begreppet på folket eller den socialiserade människan. Den demokratiska staten innebär förverkligandet av alla författningars gemensamma väsen.

*

Här måste vi emellertid observera, att det genuina folkstyret inte ännu tagit gestalt i någon så kallad demokratisk författning. Först får vi lägga märke till, att uttrycken »stat» och »politisk stat» inte är liktydiga i hans dåvarande språkbruk. Vi skall anföra några viktiga ställen i *Kritik des Hegelschen Staatsrechts* och söka förstå deras innebörd.

Marx påstår, att Hegel förväxlat staten som helhet (den Staat als das Ganze des Daseins) med den politiska staten (a. a. s. 282).

Under medeltiden, skriver han, var »die Stände der bürgerlichen Gesellschaft» identiska med »die Stände in politischer Bedeutung». Det borgerliga samhället var det politiska samhället, dess »organiska princip» var »statens princip» (s. 275).

»Identiteten av de borgerliga och politiska stånden var uttrycket för identiteten av det borgerliga och det politiska samhället. — Blott genom skilsmässan mellan de borgerliga och politiska stånden får det sanna förhållandet mellan den moderna tidens borgerliga och politiska samhälle sitt uttryck.» »Hegel har förutsatt det borgerliga samhällets åtskillnad från den politiska staten (ett modernt tillstånd)» (s. 276–277).

Det borgerliga samhället ter sig »als der *Inhalt* zu dem der politische Staat als die organisierende *Form* sich verhält» (s. 232).

Man ser omedelbart, att Marx gör en distinktion mellan staten »als das Ganze des Daseins» och staten i politisk betydelse. Enligt honom har Hegel begått felet att förväxla dessa begrepp. Staten som helhet är tydligen ett begrepp av högre ordning. Därunder faller den politiska staten och det borgerliga samhället, som även kallas »der unpolitische Staat» (s. 260). Till det senare begreppets område hör mångfalden av sociala intressegrupper utanför regeringen och dess överoch underordnade organ. Vi kan alltså

DEMOKRATI, SOCIALISM, KOMMUNISM

uppställa följande schema:

Der Staat als das Ganze

Politischer Staat

oder

Politische Gesellschaft.

Unpolitischer Staat

oder

Bürgerliche Gesellschaft.

Båda existerar bara som moment i den fullständiga staten och står i ömsesidigt beroende av varandra. I och för sig är den privata sfären liksom den politiska en abstraktion, som endast hör hemma i modern tid (s. 233). Men Hegel gör detta moderna tillstånd till en förutsättning för sin tankegång och betraktar det »som en absolut förnuftsordning» (s. 276–277).

Redan i denna förstlingsskrift möter vi den historiskt-relativistiska inställning, som vi känner från den fullmogne samhällsforskarens arbeten. Marx vet, att givna politiska begrepp motsvaras av bestämda samhällsformer. I de antika staterna, skriver han, »bildet der politische Staat den Staatsinhalt mit Ausschliessung aller anderen Sphären, der moderne Staat ist eine Akkomodation zwischen dem politischen und dem unpolitischen Staat» (s. 232). Han frammanar bilden av den medeltida ordningen, då den politiska staten sammanfaller med det borgerliga samhällets organisation. Och av den framtida demokratin väntar han, att gränsen mellan »politisk» och »opolitisk» stat skall utplånas. Inte — som i antiken — därigenom att den privata sfären uppgår i den offentliga, inte heller — som under medeltiden — därigenom att det politiska systemet återspeglar en hierarkisk samhällsordning, utan i ett frihetens och jämlikhetens system.

Marx skiljer emellertid mellan total och partiell demokrati. Den senare formen har endast förverkligats inom den politiska konstitutionen, den senare inom staten som helhet, alltså både inom det politiska och det borgerliga samhället. En genuin demokrati existerar endast, när dess princip genomträngt *alla* sociala institutioner, inte blott de statsrättsliga formerna utan även det ekonomiska livets struktur. Där och blott där har folkstyret fått adekvat uttryck. I alla andra stater, även i de politiska demokratierna, råder fortfarande en motsättning mellan väsen och existens. För att förstå

distinktionen kan vi gå till skriften *Zur Judenfrage*, som Marx utarbetade under hösten 1843.

Efter Hegels föredöme skiljer han här mellan människan som »Privat-mensch» och som »Staatsbürger» eller medlem av det politiska samhället. Hon kan vara de andras jämlike inför lagen, äga rösträtt och frihet att of-fentligt förfäktat sina åsikter; hon kan utan hänsyn till sin börd avancera till högre befattningar. Här erkännes och behandlas människan som självän-damål. Men så är inte förhållandet i »den opolitiska staten». Där har männi-skan intet egenvärde; den ene behandlar den andre blott som medel eller behandlas av andra på samma sätt. Hon blir en lekboll för främmande makter, för de yttre faktorer, som driver sitt spel på den ekonomiska sce-nen. Den politiska staten förhåller sig till det borgerliga samhället som himmelen till jorden (MEW s. 355).

»Erst wenn,» deklarerar Marx »der wirkliche individuelle Mensch den ab-strakten Staatsbürger in sich zurücknimmt und als individueller Mensch in seinem empirischen Leben, in seinen individuellen Verhältnissen, Gat-tungswesen geworden ist, erst wenn der Mensch seine »forces propres» als gesellschaftliche Kräfte erkannt und organisiert hat und daher die gesell-schaftliche Kraft nicht mehr in der Gestalt der *politischen* Kraft von sich trennt, erst dann ist die menschliche Emanzipation vollbracht» (s. 370.)

Först i denna *politiska och sociala demokrati* har »das gemeine Wesen aller Verfassungen» realiserats i en bestämd gestalt.

Uttrycket »in sich zurücknehmen» hör till den Hegelska filosofins voka-bulär. I den dialektiska processens utgångsläge råder en omedelbar enhet av det allmänna och det särskilda eller individuella. De båda momenten skiljer sig emellertid från varandra. Det individuella »reflekteras i sig», och det allmänna framträder som något yttre och abstrakt (se utredningen av rättstillståndet i »Phänomenologie des Geistes».) Därpå följer ett högre stadium då det allmänna »återtages» av det individuella och införlivas där-med. Den Marxska tankegången är tydligen orienterad efter detta schema. Under nyare tid splittras »das Gemeinwesen» i ett politiskt och ett borger-ligt samhälle, som motsvaras av statsborgaren och privatmänniskan. (He-

gel använder ibland de franska termerna »citoyen» och »bourgeois»). Den formellt egalitära republiken är den högsta formen av politisk författning. Men sann demokrati förutsätter, att motsatsen mellan de båda världarna upphävts, att borgare och statsborgare identifierats.

När Marx talar om människan som självändamål i det politiska samhället och som degraderad till medel för andra i den privata sfären, går tanken tillbaka till den Kantska etikens grundbegrepp. »Mänsklighetens emancipation» betyder förverkligandet av en ordning, där var och en har egenvärde som medlem av ett ändamåls system. Har man rätt att lägga in en bestämd social tankegång i dessa moralfilosofiska termer? Befinner sig Marx redan här på väg från liberalismen i *Kölnische Zeitung* till en socialistisk samhällssyn? Denna tolkning ligger nära till hands, men den kan inte utan vidare godtagas. Idéerna om människovärdet och om varje människas autonomi kunde logiskt förenas med en social liberalism, som godtager den enskilda egendomen men fordrar högsta möjliga ekonomiska jämlikhet.

För att kunna diskutera frågan måste vi fråga efter innebörden av orden »socialism» och »kommunism» i Marx' dåtida språkbruk.

»*Kommunism*» och »*socialism*». De båda här nämnda orden visar vissa beaktansvärda betydelsevariationer. Vi skall studera deras användning i två litterära dokument: det tredje brevet till Arnold Ruge i september 1843 och *Einleitung zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, årsskiftet 1843–1844.

Gentemot den »kommunistiska» ideologin intar han i brevet en kritiskt reserverad inställning. Han tänker, säger han, på den faktiskt existerande kommunismen, som doceras av Cabet, Dezamy, Weitling o. s. v., alltså inte på någon möjlig variant av tänkesättet, som ännu inte är aktuell. Denna kommunism, fortsätter han:

ist selbst nur eine aparte, von seinem Gegensatz, dem Privatwesen, infizierte Erscheinung des humanistischen Prinzips. Aufhebung des Privateigentums und Kommunismus sind daher keineswegs identisch, und der Kommunismus hat andere sozialistische Lehren, wie die von Fourier, Proudhon etc. nicht zufällig sondern notwendig sich gegenüber gesehen weil er selbst nur eine besondere, einseitige Verwirklichung des sozialisti-

DEMOKRATI, SOCIALISM, KOMMUNISM

schen Prinzips ist» (MEWI s. 344.)

Det citerade stället visar först och främst, att »socialism» är ett överordnat begrepp, som nödvändigtvis framträder i olika särpräglade former. Varför »nödvändigtvis»? Sannolikt skulle svaret bli: på grund av en immanent dialektik, som opererar med motsatta ensidigheter. Man ser vidare, att Marx omväxlande använder orden »socialistisk» och »humanistisk» princip. Humanism betyder ett tänkesätt, vari människan resp. »den socialiserade människan» står i centrum och vars målföljaktligen är en politisk *och* allmänt social demokratism.

Nu ställer sig frågan: hur skiljer sig kommunismen från andra varianter av den socialistiska eller humanistiska principen. Marx ger inte något klart svar. Möjligen kan man tänka på det faktum, att Weitling och de nämnda franska skriftställarna med särskild energi betonade den ekonomiska jämlikhetsiden. Vi kan hänvisa till ett franskt dokument från 1842, som bär titeln *Bases de la Politique positive* och företräder Fouriers skola. Detta manifest tar bestämt avstånd från »babouvisternas eller kommunisternas lära». Babouvisterna gjorde propaganda för jämlikheten i dess extremaste form. Deras förkunnelse likställes här med den kommunistiska doktrinen. Det är tänkbart att Marx trott sig finna likartade idéer hos Weitling, Dézamy och Cabet. Vidare: vad menar Marx, då han påstår att kommunismen är »inficerad av sin motsats, privatväsendet»? Även här måste vi nöja oss med osäkra antaganden. Förslagsvis anknyter jag till en senare 40-talsskrift, de ekonomisk-filosofiska manuskripten. Sven-Erik Liedman framhåller, att Marx där låter den kommunistiska ideologin genomgå olika utvecklingsstadier. Under sin första fas låter den privategendomen bestå men kräver en fullständig ekonomisk nivellerings. (Liedman a. a. s. 70.) Kanske avser han i brevet samma åskådning, som han i Manuskripten kallar kommunismens »grova och vulgära form». I så fall förstår man påståendet, att den påverkats av privatväsendet och inte kan identifieras med privategendomens upphävande.

Hur som helst; i brevet märker man en skeptisk hållning mot försöken att konstruera »kommunistiska» utopier. Som ett typiskt exempel nämner

han Étienne Cabets *Voyage en Icarie*. Sannolikt tänker han också på sådana skrifter som *Code de la Communauté* av Théodore Dézamy och Wilhelm Weitlings *Garantien der Harmonie und Freiheit*. Han har ju förut placerat dessa författare i det kommunistiska lägret.

Gentemot de spekulativa världsförbättrarna ställer sig Marx redan här på den kritiske realistens ståndpunkt. Brevet framträder som ett program för det nya tänkesätt, som han delar med Arnold Ruge och andra medlemmar av kretsen bakom den planerade tysk-franska årsboken. Han talar i vi-form som språkrör för sin grupp. Den reagerar mot samtida sekter, som vill verka för utopiska samhällsprojekt. Men på samma gång vill den engagera sig i de politiska aktualiteter, som »nach der Ansicht der krassen Socialisten unter aller Würde sind» (s. 345. Ordet »krass» var gängse i studentspråket och betydde närmast »okunnig», »obildad»). Det heter i fortsättningen:

Es hindert uns also nichts, unsre Kritik an die Kritik der Politik, an die Parteinahme in der Politik, also an *wirkliche* Kämpfe anzuknüpfen und mit ihnen zu identifizieren. Wir treten dann nicht der Welt doktrinär mit einem neuen Prinzip entgegen: Hier ist die Wahrheit, hier knie nieder! Wir entwickeln der Welt aus den Prinzipien der Welt neue Prinzipien. Wir sagen ihr nicht: Lass ab von deinen Kämpfen, sie sind dummes Zeug; wir wollen dir die wahre Parole des Kampfes zuschreiben. Wir zeigen ihr nur, warum sie eigentlich kämpft, und das Bewusstsein ist eine Sache, die sie sich aneignen muss, wenn sie auch nicht will (s. 345.) — Wir können also die Tendenz unsres Blattes in *ein* Wort fassen: Selbstverständigung (kritische Philosophie) der Zeit über ihre Kämpfe und Wünsche (s. 346.)

Det förefaller vid första påseendet, som om Marx här invecklat sig i en motsägelse. Å ena sidan rekommenderar han ett politiskt engagemang.⁶ Å

6 I Tysklands litterära kretsar diskuterades livligt vid denna tid, om diktaren och över huvud den intellektuelle borde taga del av de politiska skärmytslingarna. I sin dikt »Partei» 1841 hade Georg Herwegh brännmärkt den politiska indifferensen och avlagt en lidelsefull bekännelse till de frisinnades gemensamma sak. Jfr. Georg Brandes: »Det unge Tyskland», sista delen av *Hovedströmninger i det nittende Aarhundredes Literatur*.

andra sidan vill han inte ropa ut »den sanna stridsparollen» utan blott visa världen vad striden rör sig omkring. Har han inte då förordat den kritiske teoretikerns hållning *au dessus de la mêlée*?

Vid närmare studium av texten torde den påstådda motsägelsen visa sig problematisk och svagt motiverad. Marx vill avfärda den doktrinarism, som pläderar för nya, förut helt okända principer. I stället vill han och hans meningsfränder »aus den Prinzipien der Welt neue Prinzipien entwickeln». Med ordet »Prinzipien der Welt» avser Marx sannolikt de handlingsstimulerande idéer, som verkar i den givna sociala världen. Ordet »utveckla» betyder hos honom som hos Hegel att klart utforma en tanke, att avslöja dess latenta motsättningar och att se efter varthän spänningen mellan de motsatta momenten kommer att leda. Med andra ord: Marx utgår från gängse föreställningssätt. Genom dialektiskt klagörande vinner han nya utgångspunkter för arbetet med den aktuella situationens problem.

»Wir zeigen ihr (der Welt) nur warum sie eigentlich kämpfen». Man kan inte rimligtvis tolka detta »nur» etc. som uttryck för en rent teoretisk, neutral inställning. Det synes mig naturligt att översätta satsen sålunda: vi visar världen de realiteter, om vilka striden *egentligen* står. Ordet »egentligen» markerar motsatsen till allehanda realitetslösa föreställningar. Att avslöja den sociala verkligheten är den filosofiska kritikens uppgift. Men därmed är inte sagt, att kritiken är självändamål. Sannolikt tar man inte fel, om man gör ett tillägg till utsagan av följande slag: därigenom visar vi världen en gångbar väg till framgång i striden och till uppnåendet av realisabla ändamål.

För denna tolkning vill jag anföra två argument. För det första: om två för övrigt likvärdiga interpretationer föreligger, bör man föredraga det alternativ, som ger en motsägelsefri framställning av tankegången. I min uppsats »Om tolkningen av filosofiska texter» (*Insikt och Handling* 1955.) har jag använt termen rationalitetsprincipen. Nu säger Marx att ingenting hindrar oss att identifiera kritiken med det politiska ställningstagandet. Han avvisar alltså tanken på dess principiella neutralitet. Detta faktum synes mig tala för den föreslagna tolkningen och mot dess alternativ. För det

andra: alternativet är oförenligt med alla kända fakta beträffande tänkarens individualitet och karakteristiska inställning. Ur personlighetspsykologisk synpunkt måste det alltså värderas som högst osannolikt.

I brevet identifierar Marx »den socialistiska principen» med den humanistiska princip, som han tidigare lagt till grund för sitt resonemang om den genuina demokratin. Det tyder på, att han vid denna tidpunkt kommit fram till en allmänt socialistisk ståndpunkt. Men han ansluter sig inte till någon given form av denna åskådning. Gentemot kommunismen intar han en kritisk hållning; den är ensidig och bedömes som »eine aparte Erscheinung». Likaså vänder han sig mot de teoretiserande socialisterna, för vilka kampen omkring de kontroversiella dagsfrågorna ligger under deras värdighet. Tydligt vill han bygga på historiskt givna realiteter och ur de rådande tänkesätten utveckla »de nya principerna».

Den andra Hegelkritiken

Vi kommer nu till *Einleitung zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, som Marx författade efter sin ankomst till »den nya världens nya huvudstad». Hans tankegång är klarare och fastare komponerad. Han har förvärvat närmare kunskap om de sociala rörelser, som fronderade mot borgarkungens regim, och gjort sig förtrogen med den franska revolutionens historia. De ledande synpunkterna anknyter till motiven i hans föregående skrifter, men de utvecklas med en högre grad av precision. Närmast vänder han sig till en tysk publik, som känner det intellektuella läget i sitt hemland. Enligt programmet för »Deutsch-französische Jahrbücher» vill han jämföra tillståndet i Tyskland med den utländska, speciellt den franska situationen.

I hans filosofiska resonemang märker man det starka inflytandet från den Feuerbachska idévärlden. Han konstaterar först, att religionskritiken i det väsentliga slutförts inom det tyska tänkandet (MEW I s. 378). Den har en gång för alla demaskerat den religiösa traditionen som en skapelse av människan och återfört teologin till antropologi. Det gäller nu att draga de sociala konsekvenserna av det nya religionsfilosofiska tänkesättet.

Men när Marx hänvisar till »den irreligiösa kritiken» rör han sig med ett människobegrepp, som skiljer sig från Feuerbachs tankegång. I läromästarens filosofi är det fråga om människorna som individer i inbördes förhållanden till andra individer. Jagmedvetandet förutsätter dumedvetandet och tvärtom. Hos Marx heter det däremot, att den religionsskapande människan betyder »die Welt des Menschen, Staat, Societät». Religionen, säger han vidare, är »det fantastiska förverkligandet av det mänskliga väsendet, emedan det mänskliga väsendet inte besitter någon sann verklighet».

Här liksom i föregående skrifter uppenbarar sig »det mänskliga väsendet» i den sociala gemenskapen eller »den socialiserade människan». Hos Feuerbach skapas de religiösa föreställningarna av individernas otillfredsställda livsbehov. Hos Marx har denna psykologiska teori överförs till det sociologiska planet. Det är inte de enskilda, som är verkligheten bakom den illusoriska hinsidesvärlden, utan »das Gemeinwesen», »der vergesellschaftete Mensch», »der Staat als das Ganze des Daseins». Det allmänna väsendet har inte funnit någon adekvat form. Den givna världen är med Marx' uttryck en förvänd värld (*eine verkehrte Welt*).

Därmed går Marx över från religionskritik till samhällskritik. Om det bestående tillståndet är »förvänt» och framkallar översinnliga lyckodrämmar, och om denna drömvärld avslöjats av den filosofiska kritiken, vad följer därav? Marx ger svaret:

Die Aufhebung der Religion als das *illusorische* Glück des Volkes ist die Forderung seines *wirklichen* Glückes. Die Forderung, die Illusionen über seinen Zustand aufzugeben, ist die Forderung, *einen Zustand aufzugeben, der der Illusionen bedarf*. Die Kritik der Religion ist also im Keim die Kritik des *Jammertales*, dessen *Heiligenschein* die Religion ist (s. 379.)

Med social kritik förstår Marx inte en rent andlig aktivitet, som vunnit sitt mål när den förmått förändra det gängse föreställningssättet. Den är ett medel för en praktisk omvandling, och denna inträder inte automatiskt utan kräver en planmässig strategi. Kritiken, förklarar han, »verläuft sich — nicht in sich selbst, sondern in *Aufgaben*, für deren Lösung es nur ein

Mittel giebt, die Praxis» (s. 385).

Hittills har den tyska filosofin stått i synfältets centrum. Hegels dialektik har genom Feuerbach befriats från den metafysiska spekulationen och förvandlats till en empirisk verklighetsteori. Feuerbach hade definitivt löst det religiösa problemet genom en radikal negation. Nu gäller det att utsätta sociala institutioner och ideologier för filosofisk kritik:

Es ist zunächst die *Aufgabe* der Philosophie, die im Dienste der Geschichte steht, nachdem die *Heiligengestalt* der menschlichen Selbstentfremdung entlarvt ist, die Selbstentfremdung in ihren *unheiligen Gestalten* zu entlarven (s. 379.)

*

»Die Philosophie im Dienst der Geschichte». I detta uttryck döljer sig den Hegelska tanken på världshistorien som andens självförverkligande, fast Marx har ersatt termer som »anden», »idé» och »det absoluta» med »det mänskliga väsendet». Filosofin är för honom ett instrument för lösandet av historiens problem. Men han betonar, att den inte kan bemästra uppgiften på egen hand. Det radikala tänkandet måste utmynnas i målmedveten handling.

I sin »Einleitung» hävdar Marx, att tyskarna är särskilt utrustade för ideologiskt ledarskap i det mänskliga frigörelseverket. »Die Deutschen haben in der Politik *gedacht*, was die andern Völker *getan* haben» (s. 385). I Tyskland har filosofin utfört en andlig revolution utan motstycke i andra länder. Den har slutgiltigt övervunnit de religiösa illusionerna och deras rationaliserade form, den teologiserande metafysiken. Men uppgörelsen med religionen framtvingar med nödvändighet en social kritik, som teoretiskt förbereder en genuint humanistisk och demokratisk samhällsordning.

Marx ställer nu en fråga, på vilken han utan tvekan ger ett jakande svar:

Kann Deutschland zu einer Praxis *à la hauteur des principes* gelangen, d. h. zu einer *Revolution*, die es nicht nur auf das offizielle Niveau der modernen Völker erhebt, sondern auf die *menschliche* Höhe, welche die nächste

DEMOKRATI, SOCIALISM, KOMMUNISM

Zukunft dieser Völker sein wird? (s. 385.)

Med ordet »moderna folk» avser han säkert engelsmännen, kanske också angloamerikanerna, som enligt Tocqueville⁷ representerade en avancerad demokratism, och framför allt fransmännen, den stora revolutionens arvtagare. Däremot bedömer han det tyska samhället som efterblivet och underutvecklat. Det har konserverat allt för många kvarlevor från det förflutna. Dess rådande rättsteori är genomträngd av den reaktionära andan i dess mörkaste form. Den historiska skolan legitimerar »die Niederträchtigkeit von heute durch die Niederträchtigkeit von Gestern» (s. 380).

Marx frågar nu efter betingelserna för en tysk revolution, som upphäver motsägelsen mellan det avancerade tänkandet och det efterblivna samhällstillståndet. En revolution, som skapar ett mänskligt höjdläge över »de moderna folkens officiella nivå». Vad han avser därmed framgår ur de närmast föregående skrifterna. Därför måste jag — även med risk att trötta läsaren — anknyta till poängen i deras tankegång:

1) Den fulländade demokratin är förverkligandet av alla statsformers gemensamma väsen.

2) Den omfattar såväl den politiska som den opolitiska staten (det borgerliga samhället). Den är m. a. o. *total* till skillnad från den *partiella* eller blott politiska demokratin.

3) Den bygger på den humanistiska eller socialistiska principen. Humanism innebär, att människan ställes i centrum. Människan identifieras med folket eller den sociala gemenskapen (obs. uttrycket »der vergesellschaftete Mensch»). Ordet »socialism» är ännu obestämt. Det kan inte likställas med någon av sina mer eller mindre ofullgångna och ensidiga former.

4) Den totala demokratins förverkligande innebär människans eller det mänskliga väsendets emancipation. Ordet »emancipation» vill säga, att »väsendet» adekvat uttryckes i »existensen». I andra samhällsformer står de i motsatsförhållande till varandra. Empiriskt sett är människan »selbstent-

7 Marx hänvisar till Tocquevilles *La démocratie en Amérique* i sin uppsats »Zur Judenfrage» på tal om religionens fortlevande i en politisk demokrati.

fremdet» eller alienerad, och hennes värld är »eine verkehrte Welt». I den politiska demokratin har motsägelsen upphävts men endast inom ett begränsat område. Den kvarstår i den privata sfären eller det borgerliga samhället.

Därmed kan vi förstå talet om de moderna folkens officiella nivå och om »die menschliche Höhe», som det gäller att uppnå. Marx tänker sannolikt på statsborgarnas ställning i den franska konstitutionen av 1830 och efter den engelska parlamentsreformen 1832. Eller snarare på deras ställning efter den konsekventa demokratisering, som de franska och engelska radikallerna arbetade för. För Marx var den stora franska revolutionen endast en förändring av »den politiska staten». Detsamma gällde om junirevolutionen. Det gäller också om den reformpolitik; som omkring 1840 lancerats av vänstersinnade advokater och journalister i Louis Philippes och Guizots Paris.

Har Tyskland att vänta en liknande, partiell revolution? Nej, svarar Marx: dess situation kan inte jämföras med Frankrikes politiska läge:

»Worauf» skriver han, »beruht eine teilweise, eine nur politische Revolution? Darauf, dass sich ein Teil der *bürgerlichen Gesellschaft* sich emanzipiert und zur allgemeinen Herrschaft gelangt, darauf dass eine bestimmte Klasse von ihrer besondern Situation aus die allgemeine Emanzipation der Gesellschaft unternimmt. Diese Klasse befreit die ganze Gesellschaft, aber nur unter der Voraussetzung, dass die ganze Gesellschaft sich in der Situation dieser Klasse befindet, also z. B. Geld und Bildung besitzt oder beliebig erwerben kann».

»Nur im Namen der allgemeinen Rechte der Gesellschaft kann eine besondere Klasse sich die allgemeine Herrschaft vindikieren.» Därvid förutsättes, att det finns en annan klass, som i sig koncentrerar alla samhällets brister. »Die negativ-allgemeine Bedeutung des französischen Adels und der französischen Klerisee bedingte die positiv-allgemeine Bedeutung der zunächst angrenzenden und entgegenstehenden Klasse der Bourgeoisie» (s. 388).

Anmärkning. Det citerade stället uppvisar en språklig förskjutning, som

inte bör förbigås. Förut hade Marx i regel talat om politiska och opolitiska *stånd* i överensstämmelse med vanligt tyskt språkbruk.⁸ Nu talar han i stället om olika *klasser*, som han ställer mot varandra i ett dialektiskt motsatsförhållande. Han har som synes upptagit det franska uttrycket *bourgeoisie* i betydelsen av en näringsidkande klass, som förfogar över »Geld und Bildung». Hos Hegel däremot fungerar orden »Bourgeois oder Privatmensch» som antites till »citoyen».

Man observerar också, att borgerskapet säges föra sin kamp för allmänna rättsprinciper men utifrån sin speciella situation. Senare skulle Marx tala i termer av social ideologi och bestämmande klassintresse. Redan här möter vi en antydning i denna riktning. Likaså när Marx påstår, att den revolutionära bourgeoisins frihetsidé har sina givna gränser; den gäller endast samhällsmedlemmar på högre ekonomisk nivå eller med andra ord den egna socialgruppen.

I Tyskland, fortsätter han, råder helt andra förhållanden. Där saknas förutsättningarna för en blott politisk revolution. Där finns varken en klass, som uppfordrar till motstånd, eller en oppositionell klass med vilja att erövra makten. Den tyska medelklassen består av politiskt passiva filistrar, och av dem kan man inte vänta något allvarligt försök att rubba det bestående tillståndet. Vål däremot av det besittningslösa och undertryckta skikt, som Marx efter franska socialisters föredöme kallar *das Proletariat*. Eller rättare sagt av proletariatet i förbund med de radikala intellektuella, villas religionskritik utmynnar i en hänsynslös kritik av det bestående samhället.

»Tyskens emancipation» skriver Marx, »är människans emancipation». Alltså inte blott den politiska människans eller statsborgarens. »Emancipationens huvud är filosofin, och dess hjärta är proletariatet. Filosofin kan inte förverkliga sig utan proletariatets upphävande, proletariatet kan inte upphäva sig utan filosofins förverkligande».

8 Observera emellertid uttrycket »Mittelklassen» i repliken till *Augsburger allgemeine Zeitung* (denna uppsats s. 7.) Proletärerna kallas däremot »der Stand, der heute nichts besitzt».

Vad betyder ordet »filosofi» i detta sammanhang? Sidney Hook gör en träffande anmärkning i sin bok *From Hegel to Marx*: »The modern conception of philosophy», skriver han, »would have been regarded by Marx, at least, as no part of philosophy proper but as problems in the logic of science». — »When Marx speaks of philosophy, he is referring to ethical, political and social philosophy and the metaphysical disguises in which they often masquerade. That is why he speaks of philosophical method as criticism. — Philosophy, then, is a criticism of standpoints of methods in the light of the conditions under which they emerge and the purposes which they serve» (a. a. s. 26–27).

Begreppet »proletariat» förekommer hos Hegel, fast han i stället använder ordet »der Pöbel». Därmed menar han den ekonomiskt och kulturellt utblottade massa, som befinner sig nedanför det ståndsmässigt organiserade samhället. Det är, menar han, en uppgift för socialpolitiken att införliva denna massa med den välordnade gemenskapen. Hegel gör sig här som annars till talesman för en konservativ idépolitik, som kan motivera statliga ingrepp till de nödställdas skydd. Hos Marx däremot skall proletariatet självt lösa sina problem genom en social revolution i samverkan med den radikala intelligensen. Och han väntar sig, att denna omdaning skall utföras av det *tyska* proletariatet sedan det teoretiska röjningsverket fullgjorts av Tysklands avancerade filosofi. De västeuropeiska nationerna kommer därefter att nå »die menschliche Höhe, welche die nächste Zukunft dieser Völker sein wird». Men Tyskland har den historiska uppgiften att bli den nya revolutionens föregångsland.

Utifrån Hegelska och Feuerbachska tankar hade den unge Marx utformat sin filosofiska samhällsåskådning. Den hade arbetat med två ledmotiv: människans väsen har vanställts och blivit främmande för sig själv, »selbstentfremdet», men hon återvinner sitt väsen i den fulländade demokratin. Nu får denna allmänt humanistiska idé konkretare utgestaltung. Mänsklighetens tragedi i en förvänd värld representeras av proletariatet, som är utestängt från den givna gemenskapens villkor. Den totala demokratin innebär proletariatets upphävande, och vägen dit går genom en total

DEMOKRATI, SOCIALISM, KOMMUNISM

revolution, som omfattar både det politiska och det icke-politiska samhället.

Logik, data, spel

Nya hjälpmedel för den elementära logikundervisningen

Lars Bejerholm och Sten Westman

Den moderna, symboliska logiken har fått en fast plats i gymnasieskolans undervisning genom den nya läroplanen för gymnasiet (SÖ-förlaget 1965). Timplanen bestämmer att filosofi skall vara obligatoriskt ämne i årskurs 3 av den humanistiska, samhällsvetenskapliga och naturvetenskapliga linjen. Filosofiundervisningen omfattar här 2 veckotimmar, vilka obligatoriskt skall koncentrationsläsas under 1 termin — dvs. 4 veckotimmar antingen höst- eller vårtermin.

Elementär logik utgör det första i ordningen av filosofiämnets 6 huvudmoment. Varje huvudmoment måste enl. gällande bestämmelser beaktas i undervisningen, låt vara att det ankommer på vederbörande lärare och elever att fritt välja den tyngd man önskar lägga vid ett givet moment.

Huvudmomentet »elementär logik» omfattar enl. kursplanens anvisningar dels en relativt utförlig behandling av sats- och klasslogik, dels en något mindre utförlig behandling av predikat- och relationslogik. Kursplanens tydliga avsikt är, att logikundervisningen skall ge eleverna säkra kunskaper i den kanske viktigaste metod, som modern analytisk filosofi använder. I gymnasieskolans filosofiundervisning skall färdighetsmomenten dominera — men detta förutsätter självfallet säkra metodiska insikter.

Man kan knappast utveckla elevernas »förmåga att resonera självständigt, kritiskt och konstruktivt» (Läroplanen, 15.1) med mindre undervisningen också ger utförliga anvisningar om några av de sätt på vilka nyare filosofiskt arbete bedrivs.

Läroplanen betonar, att samverkan bör ske mellan logikundervisningen i filosofi och i ämnet matematik. I årskurs 1 för matematik ingår enl. läroplanen en elementär introduktion av mängdlärans huvudbegrepp samt en kortfattad diskussion av de logiska begreppen implikation, ekvivalens och negation. Denna undervisning infaller tyvärr 2 år innan eleverna på nytt möter detta i filosofiundervisningen, varför mycket hinner förblekna. Kvar står önskvärdheten av en samverkan mellan filosofi- och matematikundervisning, en samverkan som i dag i praktiken torde vara av ringa omfattning.

Filosofi i dagens gymnasieskola är ett renodlat »papper-penna»-ämne. De läromedel, som står till förfogande, är lärobok, textsamling, en del nyare programmerat material, några få radioprogram — samt den välbeprövade svarta tavlan. Det talade eller skrivna ordet är i praktiken det enda hjälpmedlet i undervisningen. Ur renodlat pedagogiska synpunkter är detta ett faktum, som kan beklagas. Det vore önskvärt att bryta denna hjälpmedelsmonotoni. Visuella, auditiva och mekaniskt-tekniska hjälpmedel efterlyses.

En given förutsättning för nya slags hjälpmedel i filosofiundervisningen är att de skall vara minst lika effektiva som sedvanliga papper-penna-metoder. Kan denna förutsättning bedömas vara uppfylld, är det önskvärt att använda de nya hjälpmedlen. Variationen i metod och undervisningsmaterial kan nämligen som sådan antagas vara pedagogiskt stimulerande och befrämja inläringen. Bäst vore naturligtvis om man kunde finna nya och annorlunda hjälpmedel för undervisningen, vilka såväl pedagogiskt som teoretiskt-informativt överträffar de sedvanliga hjälpmedlen.

I det följande kommer vi att presentera 2 nya slags hjälpmedel för den elementära logikundervisningen. Det första — en datamaskin av svenskt ursprung för elementär satslogik —¹ kan sägas ge välbehövlig variation i

den verbalt dominerade logikundervisningen. Den ger också eleverna teoretisk information om det sakligt viktiga sambandet mellan logik och modern datateknik. Det andra nya hjälpmedlet — ett amerikanskt logikspel — torde åtminstone utgöra ett pedagogiskt alternativ i den nuvarande papper-penna-undervisningen.

Nya läromedel kräver utprovning. Det är i dag för tidigt att säga något bestämt om de båda, som nu kommer att presenteras. Under något års tid har de utprovats vid olika skolor i Malmöhus län och verkar på det hela taget lovande att döma av lärares och elevers reaktioner. Båda de nya läromedlen är så konstruerade, att de kan användas långt utanför gymnasieundervisningens ram. Om det amerikanska logikspelet säges t. ex., att det till vissa delar kan spelas med förnöjelse av barn i första skolåldern och till andra delar även vara stimulerande för professionella logiker och matematiker. Det har också utprovats i skiftande skol- och universitetsstadier. Datamaskinen kan dels användas för undervisning i satslogik, dels i mängdlära, dels i elektronik — i sistnämnda fack ingår numera som en viktig komponent undervisning i logisk kretsbyggnad och analys.

Logikdator LGD 8/3

Boolsk algebra kan sägas utgöra en gemensam nämnare för till synes olika ämnesområden som satslogik, mängdlära och logisk kretsbyggnad. Denna algebra använder endast 2 talvärden, 0 och 1, vilka på ett enkelt och påtagligt sätt kan illustreras av elektriska kretsar, där en öppen krets motsvarar talet 0 och en sluten krets talet 1. Parallellkoppling av brytare motsvaras av algebrans »+» och seriekoppling av »·». P. g. a. de funktionella likheterna mellan t. ex. mängdlärans begrepp »union», satslogikens begrepp »konjunktion», den Boolska algebrans »·» och en seriekoppling av brytare, kan man med hjälp av Logikdator 8/3 lätt påvisa teoretiskt viktiga samband.

1 Logikdator LGD 8/3 kan beställas från: Alwe-Produkter, Fack, S-20012 Malmö 2. Pris kr. 1500:- + moms.

Den logiska algebran får kanske anses vara ett tungrott ämne att handskas med i gymnasieskolan för närvarande. Varken elever eller lärare har i sin tidigare utbildning konfronterats härmed i nämnvärd utsträckning. Behovet av undervisningshjälpmedel är därför stort såväl när det gäller att åskådliggöra den logiska algebrans uppbyggnad och systematik som i de olika tillämpningsmomenten.

Med Logikdator 8/3 kan läraren visuellt demonstrera och analysera en rad grundläggande logiska begrepp, t. ex. dualform, komplement, etc. Den logiska algebrans olika postulat och teorem kan bevisas på ett instruktivt och lättfattligt sätt. Logiska funktioner kan påvisas och problemställningar lösas på ett överskådligt och tidsbesparande sätt.

Funktionsbeskrivning av Logikdator LGD 8/3

Logikdatorn kan närmast jämföras med en datamaskin i miniatyr. Den är fast programmerad med de data som erfordras för att behandla den elementära satslogiken och dess tillämpningar med upp till 3 olika satsvariabler.

P. g. a. det ovan nämnda sambandet mellan satslogik å ena sidan och mängdlära, respektive logisk algebra å den andra gäller, att de fast programmerade data också är tillräckliga för behandling av logisk algebra med upp till 3 funktionsvariabler. I logikdatorns program för elementär satslogik återfinnes samtliga 4 satskonnektiv: konjunktion, disjunktion, implikation och ekvivalens. Det är möjligt att negera såväl enkla som sammansatta uttryck.

En separat minnesfunktion och möjligheter till komplettering i samtliga led utgör ett viktigt tillägg till logikdatorns fasta programmering.

Med tillhjälp av tryckknappar inläses i datorn den yttre informationen: satsvariabler, satskonnektiv, negering, etc. De logiska slutledningar, som betingas av inmatad information, utläses automatiskt.

Programmeringen innebär således, att man med logikdatorns hjälp kan lösa alla elementära satslogiska problemställningar med upp till 3 olika

satsvariabler.

Logikdatorn är så disponerad, att alla mellanled i en lösningsföljd presenteras på ett överskådligt sätt. Presentation och lösningsföljd har anpassats till vad som är gängse i befintliga läroböcker.

All presentation av såväl mellanled som resultat sker i tabellform för sanningsvärden. Detta innebär att erhållna resultat kan:

- i *satslogik* direkt avläsas och nyttjas för utvärdering och lösning av slutledningsproblem;
- i *mängdlära* direkt insätts i Venn-diagram;
- i *elektronik* direkt avläsas för kretsanalys eller insätts i ett Karnaugh-diagram som kretsbeskrivning.

Att samtliga mellanled och delresultat i en lösningsföljd kontinuerligt redovisas i tabellform innebär att logikdatorn är mycket instruktiv vid analysen av själva problemställningarna. Lösningsföljden kan hela tiden överblickas, delresultaten analyseras. Överskådligheten och snabbheten gör att man lätt kan ägna sig åt logiskt intressanta uppgifter, som sedvanlig papper-penna-teckning utesluter, t. ex. systematisk utprovning av kombinationsmöjligheter.

Exempel på användning av Logikdator LGD 8/3 inom satslogik

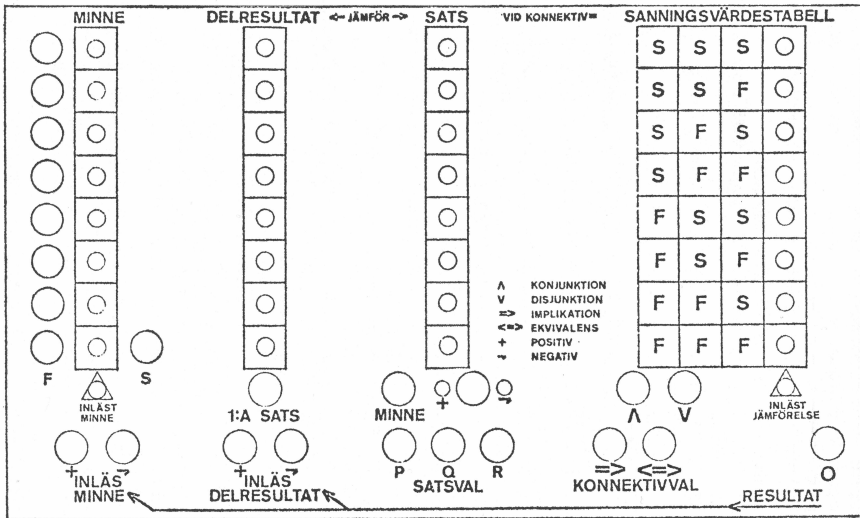
1. *Uppgift*: analysera komplementeringsregeln (de Morgans teorem). Teoremet kan formuleras: en konjunktion kan alltid utbytas mot en disjunktion och omvänt om samtidigt samtliga ingående variabler negeras (komplementering) och utsagan (funktionen) som helhet negeras. Vi undersöker en bland många möjliga formuleringar:

$$p \wedge q \wedge r \Leftrightarrow \neg(\neg p \vee \neg q \vee \neg r)$$

Teoremet är ej likgiltigt om denna ekvivalens inte är tautolog.

1. *Lösning*. Den givna formeln inläses på datorn:

LOGIK, DATA, SPEL

- 1.1 Inläs från vänster satsvariabeln p som 1:a sats i datorn.
- 1.2 Inläs q.
- 1.3 Jämför premisserna p och q med hänsyn till satskonnektivet konjunktion.
- 1.4 Överför resultatet av jämförelsen till 1:a sats.
- 1.5 Inläs r.
- 1.6 Jämför 1:a sats med r med hänsyn till satskonnektivet konjunktion.
- 1.7 Överför resultatet av jämförelsen till minnesfunktionen.

Anm. Sanningsvärdet för ekvivalensens vänstra led är nu beräknat och får kvarligga i minnet medan sanningsvärdet av ekvivalensens högra led beräknas. Dessa båda sanningsvärden skall sedan jämföras för att konstatera om en tautologi föreligger eller icke.

- 1.8 Inläs det negerade p som 1:a sats.
- 1.9 Inläs det negerade q.
- 1.10 Jämför det negerade p med negerade q med hänsyn till satskonnek-

tivet disjunktion.

1.11 Överför resultatet av jämförelsen till 1:a sats.

1.12 Inläs det negerade r .

1.13 Jämför 1:a sats med det negerade r med hänsyn till satskonnektivet disjunktion.

1.14 Överför *negerat* det erhållna resultatet till 1:a sats.

Anm. Vi har nu beräknat sanningsvärdet för det högra ledet av ekvivalensen. Det återstår således att beräkna själva ekvivalensen.

1.15 Överför sanningsvärdet för ekvivalensens vänstra led, vilket ligger i minnet, till jämförelseläge.

1.16 Jämför med hänsyn till satskonnektivet ekvivalens.

Erhållet resultat visar att ekvivalensen är tautolog. Samtliga lampor lyser grönt.

Enligt uppgiftens förutsättning har ej visats, att teoremet är ogiltigt. Obs. vid den slutliga jämförelsen i 1.16 blev vänster och höger led i den givna ekvivalensen omkastade i kraft av $(p \Leftrightarrow q \Leftrightarrow (q \Leftrightarrow p))$.

2. *Uppgift*: Undersök om följande slutledning är satslogiskt giltig:

»Om USA inte ånyo gör investeringar i Europa eller vi höjer skatterna för utomlands etablerade svenska företag, så tillåter vår ekonomiska situation att momsen sänkes med 1 %. Vår ekonomiska situation tillåter dock inte att momsen sänkes med 1 %. Detta har till följd, att USA ånyo gör investeringar i Europa och att vi inte höjer skatterna för utomlands etablerade svenska företag.»

2. *Lösning*:

Vi formaliserar under beaktande av att p = »USA gör ånyo investeringar i Europa», q = »vi höjer skatterna för utomlands etablerade svenska företag», r = »vår ekonomiska situation tillåter att momsen sänkes med 1 %»:

Slutledningen är satslogiskt giltig om och blott om implikationen mellan premisserna och slutsatsen är tautolog.

$$(((\neg p \vee q) \Rightarrow r) \wedge \neg r) \Rightarrow (p \wedge \neg q)$$

- 2.1 Inläs från vänster den negerade satsvariabeln p som 1:a sats.
- 2.2 Inläs q.
- 2.3 Jämför det negerade p med q med hänsyn till satskonnektivet disjunktion.
- 2.4 Överför resultatet av jämförelsen till 1:a sats.
- 2.5 Inläs r.
- 2.6 Jämför 1:a sats med r med hänsyn till satskonnektivet implikation.
- 2.7 Överför resultatet av jämförelsen till 1:a sats.
- 2.8 Inläs det negerade r.
- 2.9 Jämför 1:a sats med det negerade r med hänsyn till satskonnektivet konjunktion.
- 2.10 Överför resultatet av jämförelsen till minnesfunktionen.
- 2.11 Inläs p som 1:sta sats.
- 2.12 Inläs det negerade q.
- 2.13 Jämför 1:a sats med det negerade q med hänsyn till satskonnektivet konjunktion.

Anm. sanningsvärden för implikationens försats och eftersats är nu beräknade. Återstår att beräkna själva implikationen. Ordningsföljden mellan premiss och slutsats är av vikt. Vi får därför följande operationer:

- 2.14 Inläs sanningsvärden för premissen som 1:a sats genom att först trycka in tangent för »minne» vid satsval och så överföra detta till 1:a sats.
- 2.15 Inläs sanningsvärden för slutsats genom att först överföra till minnesfunktion och därefter till tangent för »minne» vid satsval.
- 2.16 Jämför 1:a sats med satsvalet med hänsyn till satskonnektivet implikation.

Erhållet resultat visar att implikationen är tautolog. Samtliga lampor lyser grönt. Slutledningen är satslogiskt giltig.

Teknisk beskrivning av Logikdator LGD 8/3

Vid konstruktionen av logikdatorn har använts de allra senaste tekniska kretslösningarna.

Således är logikdatorn till största delen uppbyggd av logiska kretselement av s. k. TTL-logik (Transistor-Transistor-logik.) Dessa logiska byggelement är utförda i integrerad teknik (IC-kretsar).

Logikdatorn består av ca 160 st sådana logiska byggelement, vardera innehållande ca 6 st transistorer och lika många passiva komponenter av typ resistorer och dioder.

Förutom dessa byggelement har ett 100-tal enskilda komponenter kommit till användning för olika hjälpändamål såsom: diodbryggor, spänningsdelare, olika anpassningskretsar etc.

Rent kretstekniskt är logikdatorn uppbyggd av 34 st separata minnesblock.

Dessa är ordnade i grupper om 8 st i varje grupp. Detta för att svara mot den 3-ställiga sanningsvärdestabellens 8 olika kombinationer.

För att möjliggöra negering och överföring av de erhållna resultaten har utnyttjats en kretslösning baserad på och-logik. Detta innebär att då en aktuell överföringstangent nedtryckes sker en och-jämförelse mellan det lagrade minnet och det minne som skall överta informationen. Beroende på denna jämförelse sker sedan själva överföringen (positivt alt. negativt).

Den logiska jämförelsen (beräkningen) som utförs vid de olika konnektivvalen styrs även helt av dessa logiska byggelement.

Här återfinnes alltså logiska kretsar av typ: och, eller (exklusivt eller) och en konstkoppling motsvarande implikation.

För vardera av de 8 sanningsvärdeskonfigurationerna åtgår således 4 st logiska kretselement av ovan beskriven typ.

Samtliga kretselement och komponenter har sammanförts till 2 st krets-

kort med tryckt ledningsdragning vilka inbördes förbundits med en kabelstock.

Samtliga tryckknappar har monterats på en separat monteringsplåt under frontpanelen och likaledes förbundits med kretskorten via en kabelstock.

Den ovan beskrivna tillverkningstekniken har förutom garanti för säker funktion även inneburit att logikdatorn kunnat inrymmas i en apparatlåda av pulpetmodell med mycket små dimensioner och låg vikt, vilket gör logikdatorn lätt flyttbar mellan olika lektionssalar och inom lektionssalen.

WFF'N PROOF, logikspel²

Professor Layman E. Allen vid Michiganuniversitetet har konstruerat ett logikspel, som bär det till synes egendomliga namnet WFF'N PROOF. Bakom förkortningen WFF döljer sig den engelska frasen »well-formed formula» och ett antal spelalternativ går ut på att hitta formler, som är tillåtna inom satslogik. Bakom termen PROOF döljer sig logiska bevis, och vissa mycket svåra varianter av spelet går just ut på att finna korrekta slutledningar och bevis för dem.

Spelet består av 36 st. logiska kuber, dvs. tärningar försedda med bokstavssymboler för satsvariabler och konnektiv. Vidare ingår några enkla spelbräden på vilka tärningarna kan utplaceras. Viktigast i sammanhanget ur pedagogisk synpunkt är emellertid den självinstruerande manual med beskrivning av regler och spelkombinationer, som medföljer.

Spelet — eller rättare: spelen; det finns 21 varianter — använder sig av Lukasiewicz' notationssystem, vilket avviker från vad som är gängse i våra läroböcker. Vidare är manualens engelska ibland något av ett hinder för svenska gymnasieelever. Det har dock i praktisk erfarenhet visat sig att inte så få av de försigkomna eleverna, som fått försöka sig på WFF'N PROOF,

2 WFF'N PROOF kan beställas från WFF'N PROOF, POB 71, New Haven, Conn. 06501, USA. Pris US \$ 6.75. Här finnes också spel för mängdlära, kreativ matematik, semantik och strategi.

blivit intresserade och förvärvat mycket säkra kunskaper i elementär logik.

WFF'N PROOF är visserligen primärt en samling spel avsedda att förnöja och ge intellektuell stimulans, närmast av schackspeltyp, men det är ganska märkbart att de ursprungligen konstruerats som ett led i ett undervisningsprojekt, där det gällde att finna metoder för accelererande logikinlärning. De första spelen är relativt enkla och kan rekommenderas som komplement till grundskolans matematikundervisning. Svårighetsgraden stiger snabbt för att avslutas med några spel, som även tränade logiker säges kunna ha nytta och glädje av.

Spelen i WFF'N PROOF bygger på 13 st idéer: definitionen av en välformad formel, definitionen av bevis inom detta logiksystem samt 11 st slutledningsregler. Dessa 13 idéer bildar tillsammans ett sätt att presentera vad vi vanligen kallar »satslogik» och de presenteras stegvis genom serien av spelalternativ. En ny idé introduceras först sedan spelaren-eleven fått ganska ingående träning i att bemästra tidigare presenterade idéer. Den som går igenom hela serien av spel kan därför sägas ha förvärvat icke föraktliga kunskaper och god träning i elementär satslogik.

Så vitt vi kan bedöma är en av de viktigaste fördelarna med detta sätt att lära satslogik den *konstruktiva*. Eleven lär sig inte bara känna igen tillåtna formler, avgöra slutledningars logiska giltighet, tillämpa givna regler osv. utan får själv på egen hand konstruera formlerna, leda teorem i bevis och överhuvud aktivt arbeta under givna förutsättningar. Det rena nöje man kan ha av spelets tjuvning kombineras på ett pedagogiskt vettigt sätt med en aktiv arbetssituation, som rimligen bör ha positiv överspridning till det, som läroplanen i sin målsättning kallat »förmåga att resonera ... konstruktivt».

Som illustration till det sagda kan vi korthet relatera några regler för det första spelet i WFF'N PROOF, som går ut på att konstruera tillåtna satslogiska formler. Spelaren-eleven erhåller ett spelbräde med 12 tomma fält, på vilket tärningar skall inplaceras. Han får till en början 3st tärningar, 1 med stora bokstäver på varje sida, 2 med små bokstäver på varje sida. På spelbrädet står följande instruktion: »*Definition av en WFF* (dvs. en tillåten

formel).

Ett givet uttryck är en WFF om och blott om:

- (1) den är ett $\langle p \rangle$, $\langle q \rangle$, $\langle r \rangle$ eller $\langle s \rangle$: *eller*:
- (2) den är ett uttryck, som innehåller 2 enheter, varav den första enheten är ett $\langle N \rangle$ och den andra enheten är en WFF; *eller*
- (3) den är ett uttryck, som innehåller 3 enheter, varav den första enheten är ett $\langle C \rangle$, $\langle A \rangle$, $\langle K \rangle$, eller $\langle E \rangle$, och vars andra och tredje enhet är en WFF.»

Spelaren-eleven erhåller nu 3 tärningar: 1 med stora bokstäver, 2 med små. Han kastar tärningarna och får till uppgift att konstruera den längsta möjliga tillåtna formeln enligt ovanstående definition. Lyckas han med den uppgiften erhåller han 1 ny tärning, misslyckas han frångäses han en av de givna tärningarna enligt följande regel:

- R1: han behåller samma antal tärningar med små bokstäver som med stora bokstäver *eller*
- R2: han behåller exakt 1 tärning med små bokstäver mer än hans tärningar med stora bokstäver.

När spelaren-eleven uppnått sådan färdighet i konstruktionen av tillåtna formler att han vunnit 10 tärningar är han redo att på allvar börja spela WFF'N PROOF:s första spelvariant. Med tillhjälp av ett trevligt system av handicap kan även den erfarne logikern få det besvärligt att vinna över sitt, förmodligen, högt begåvade barn. Oerfarna lärare kan avrådas från att spela med begåvade elever. Prestigen kan bli lidande.

Den logiska färdigheten

Jan Evers

Vardagslivets deduktioner är i regel av ganska enkel beskaffenhet. Hypotetiska och disjunktiva satslogiska slutledningar, syllogistiska slut och relationsslutledningar av okomplicerat slag är vad man vanligen träffar på. Det är inte ens i vetenskaplig litteratur utanför matematiken eller logiken vanligt med mer sammansatta deduktiva bevis. Eftersom den praktiskt användbara logiken är elementär och lätt att lära kan man kanske tro att de flesta människor intuitivt behärskar logikens elementa. Grundläggande studier i ämnet ter sig i så fall inte nödvändiga för andra än sådana, som vill kunna klart uttrycka sina intuitioner eller skaffa sig överblick över dem. Denna optimistiska syn torde icke vara ovanlig. I alla händelser har jag sällan träffat personer som beklagat sig över sin bristande slutledningsförmåga. Ingen mindre än Descartes har gjort en liknande iakttagelse: »Ingenting är så jämnt fördelat bland människorna som det sunda förnuftet. Ty var och en tror sig vara så väl försedd därmed, att till och med de, som äro mycket svåra att tillfredsställa i allting annat, i regel icke önska mera därav, än de redan ha.» (*Om metoden*, s. 1). Hur spridd belåtenheten i fråga är vet jag inte. Viktigare är emellertid frågan huruvida den är välgrundad där den finns. Vissa skäl talar för att den mycket ofta är ogrundad och det är några av dessa skäl som i det följande skall framställas.

Vilka krav kan rimligen ställas på t.ex. en genomsnittlig students slut-

ledningsförmåga? Naturligtvis bör man kunna kräva att han kan lösa vanliga elementära slutledningsuppgifter, t.ex. uppfatta att 1) är giltig och 2) ogiltig:

1) »Om A är sann, så är B sann. A är sann. Alltså är B sann.»

2) »Om A är sann, så är B sann. Bär sann. Alltså är A sann.»

Även något svårare uppgifter bör han kunna lösa, eftersom sådana ofta förekommer i teoretiska resonemang. Det är inte för mycket begärt att en ung akademiker skall kunna se att 3) är giltig och 4) ogiltig:

3) »Om A är sann, så är B falsk. B är sann. Alltså är A falsk.»

4) »Om A är sann, så är B falsk. B är falsk. Alltså är A sann.»

Skulle han misslyckas med så enkla uppgifter, måste han i många sammanhang godtaga eller själv föra felaktiga resonemang eller förkasta riktiga sådana. Ur de vardagliga logiska behovens synpunkt kan man kanske finna följande tre krav uttrycka en lämplig aspirationsnivå: Bedömningen av en elementär deduktion bör vara riktig (k1), gå snabbt (k2) och kunna bevisas (k3). Kraven är uppställda i svårighetsgrad. Det första är lättare att uppfylla än det andra och det andra är lättare än det tredje. Kraven förefaller inte svåra att motivera. Den som inte uppfyller (k1) saknar elementär logisk färdighet. Beträffande (k2) kan man vara liberal men att ägna fem minuter (i stället för några sekunder) åt exemplen 3) eller 4) ovan förefaller att vara slöseri med tid. Alternativet till att uppfylla (k3) är gissningar eller evidens känslor, d.v.s. föga rationella metoder.

Som antytts finns det vissa skäl att betvivla att de tre kraven i någon högre grad uppfylls av bland andra genomsnittsstudenten. Skälen till min skepsis grundas på logiktester som jag företagit. För att få en uppfattning om huruvida mina elever gjorde nämnvärda framsteg under logikundervisningen började jag för flera år sedan att testa dem före undervisningens början och jämförde sedan resultaten med de slutliga proven. Testobjekt har varit gymnasister och studenter. I vissa andra fall (t.ex. vid undervisning av lärare i andra ämnen än filosofi och statliga administratörer) har jag

DEN LOGISKA FÄRDIGHETEN

fått inskränka mig till testningen utan att kunna jämföra med något slutprov efter undervisningen. Ofta har jag också delat ut testet och muntligt diskuterat lösningarna. Antalet ordentligt testade före undervisning (d.v.s. antalet skriftliga och rättade test) är ca 600. Försöken har företagits utan alla vetenskapliga anspråk och närmast i syfte att ge uppslag i undervisningen. Med växande erfarenhet tror jag mig emellertid ha funnit några tendenser i undersökningsmaterialet som möjligen kan vara förtjänta att nämare prövas.

Redovisningen av resultaten bör dock föregås av en beskrivning av testet. Detta består av tre delar. Den första delen (d1) beskriver innebörden i den deduktiva slutledningen och har följande lydelse: d1) »I en giltig deduktiv slutledning är det logiskt nödvändigt att slutsatsen är sann, om premisserna är sanna.

Ex: premisser:

- 1) Alla människor är dödliga.
- 2) Alla svenskar är människor.

.....

slutsats: 3) Alla svenskar är dödliga.

Om man godtar premisserna (satserna 1) och 2)), antar att dessa är sanna, så vare det en *själv motsägelse* att bestrida slutsatsen (sats 3)). En deduktiv slutledning är giltig om det är en *själv motsägelse* att godta premisserna och samtidigt bestrida slutsatsen och ogiltig om det inte är en *själv motsägelse* att godta premisserna och samtidigt bestrida slutsatsen. Om man t.ex, i stället för 3 skulle härleda

- 4) Alla levande varelser är dödliga

så skulle en ogiltig slutledning föreligga. Ty visserligen råkar 4) vara sakligt riktig men den följer inte ur 1) och 2). Det är m.a.o. ingen motsägelse att godta 1) och 2) och samtidigt bestrida 4).» Denna koncentrerade introduktion kommenteras muntligt, varvid särskilt framhålls att premisserna

DEN LOGISKA FÄRDIGHETEN

måste förutsättas vara sanna då man prövar följdriktigheten i ett resonemang. För säkerhets skull ges ytterligare några exempel av enklaste slag (t.ex. MPP).

Den andra delen av testet (d2) består av sex fullständiga slutledningar, tre satslogiska och tre syllogistiska, vilkas giltighet skall bedömas. Till höger om varje slutledning är ett bedömningsschema utskrivet enl. följande:

Bedömning. (Stryk under önskat alternativ resp. fyll i önskad slutsats).

- a. Giltig
- b. Ogiltig
- b1. Ingen slutsats följer
- b2. Det följer i stället

Några exempel ur d2):

ex1) Om det inte blir högkonjunktur så blir det inte prishöjningar.
Det blir prishöjningar.

.

Alltså blir det högkonjunktur.

ex2) Några svenskar är skåningar.
Några skåningar är inte piprökare.

.

Alltså är några svenskar inte piprökare.

ex3) Om jag är logisk, så är du inte logisk.
Du är logisk.

.

Alltså är jag inte logisk.

ex4) Alla laga fång stiftar äganderätt.
Köp är ett laga fång.

.

Alltså har några köpare äganderätt.

DEN LOGISKA FÄRDIGHETEN

Den tredje delen (d3) består av fyra premisspar ur vilka, om möjligt, en slutsats skall dragas. (Om inte skriv »nej», om ja, skriv slutsatsen)

Några exempel ur d3):

ex5) Några administratörer är inte nitiska.

Några nitiska personer är inte schackspelare.

.....

ex6) Om det blir lönehöjningar eller prishöjningar så blir det inflation.

Det blir varken lönehöjningar eller prishöjningar.

.....

ex7) Om jag inte är logisk, så är du logisk.

Du är inte logisk.

.....

Resultaten beträffande uppgifterna under d2) är nedslående. De giltiga satslogiska slutledningarna (ex.1) och 3)) förkastas av över 70 % och de ogiltiga syllogismerna (ex.2) och 4)) accepteras av ungefär lika många. Beträffande resultaten under d3) är det påfallande många som avstår (markerat av ? o. likn.). Speciellt ex.6) lockar emellertid många — ca 50 % — till den felaktiga slutsatsen »det blir inte inflation».

Ställd inför så dåliga resultat frågar man sig onekligen om det inte finns några allvarliga fel i själva undersökningen. Jag vill inte utesluta denna möjlighet och — som ovan påpekats — så har proven företagits utan vetenskapliga anspråk. Å andra sidan har jag inte lyckats upptäcka några allvarliga fel i själva testförfarandet. En misstänkt faktor är d1). Kanske introduktionen är för kortfattad eller opedagogisk? Detta var min egen första reaktion på de tidigaste testresultaten. Den föranledde en omsorgsfull muntlig förberedelse av testet, med (som ovan nämnts) fler exempel och kommentarer som förberedelse till d2) och d3). Det förefaller mig osannolikt att brister i d1) kan förklara mer än en bråkdel av det dåliga resultatet. En annan förklaring kan vara att exemplen i d2) och d3) är för svåra. Detta förefaller inte heller övertygande. De slutledningsregler som exemplifierats är

DEN LOGISKA FÄRDIGHETEN

alla av mycket elementär natur och exemplens materiella innehåll är ju likgiltigt för en person som har elementär logisk förmåga. Snarare tyder resultaten på att denna förmåga hos de flesta är svagt utvecklad. Intressant nog är tendensen densamma i hela materialet, dvs. gymnasisterna är inte sämre än mer etablerade intelligenser.

Låt oss emellertid för resonemangets skull antaga att mina testresultat är »överdrivna», att den verkliga felprocenten ligger t.ex. närmare 40 än 70 %. Den som vore nöjd med en sådan logisk färdighet skulle ändå ha ytterst blygsamma anspråk.

Vore det svårt eller tidskrävande att förbättra den logiska förmågan skulle inte mycket mer vara att säga. En rätt upplagd logikundervisning leder emellertid på förvånansvärt kort tid till goda resultat. Ett nödvändigt villkor för framgång är dock att metoderna förklaras och icke inläres mekaniskt. Osmälta kunskaper är svåra att tillämpa och leder ofta till nya missförstånd. Några vanliga missuppfattningar, som antagligen känns igen av de flesta lärare i logik, är följande.

1) Förväxling av premissernas hållbarhet och relevans. Ex1) i testet löses av fler om man exemplifierar regeln med följande slutledning:

»Om motorn inte har ett tändstift, så kan den inte starta. Motorn har startat. Alltså har den ett tändstift.» Förmodligen accepterar en del detta resonemang av fel anledning. De ser det som empiriskt riktigt och uppfattar det inte som en analytisk sats. Detta framgår av att några försökspersoner har accepterat motorexemplet samtidigt som de förkastat ex1). Man kan härav inse att skillnaden mellan premissernas sanningsvärde och beviskraft inte för alla är så lätt att förstå. Flertalet fattar visserligen ganska snabbt att distinktionen är riktig och kan i princip förstå dess innebörd och t.o.m. nöjaktigt förklara den, men de misslyckas ändå ofta att tillämpa den i praktiken. Det räcker därför inte att upplysa om distinktionen vid undervisningens början utan den bör övas in, t.ex. genom härledning ur falska satser.

2) Föreställningen att en korrekt härledd slutsats själv måste vara en logiskt nödvändig sats, dvs. förväxling av slutledningsregelns nödvändighet

DEN LOGISKA FÄRDIGHETEN

med slutsatsens. Denna missuppfattning kan tänkas bero på en feltolkning av den vanliga definitionen av »deduktion»: »I en giltig deduktion är det logiskt nödvändigt att slutsatsen är sann, om premisserna är sanna.» Förklaras definitionen ordentligt uppstår inte felet.

3) Föreställningen att endast sanna premisser medger härledningar. Förmodligen beror även detta fel på en feltolkning av definitionen av »deduktion».

4) Föreställningen att om premisserna är falska, så är slutsatsen falsk. Missuppfattningen avhjälpes lätt genom motexempel.

5) Oklara föreställningar om att logiker måste antas hävda sina tautologier som ett slags »ontologiska» principer. En del studenter har för sig att det finns en »dialektisk logik» med andra slutledningsregler än den formella logikens och med en annan »ontologi». Att den dialektiska logiken i den förstnämnda betydelsen endast existerar ryktesvis är inte svårt att visa (däremot finns det naturligtvis »dialektisk filosofi»), och de ontologiska föreställningarna torde försvinna om man tillräckligt utförligt förklarar den logiska sanningens natur.

Den här givna exemplifieringen av vanliga missuppfattningar är långt ifrån uttömmande. Den ger emellertid stöd åt uppfattningen att logikundervisningen till stor del bör bestå av förklaringar av vad logik är och inte är. En mekanisk inläring av regler ger inte mer nu än på den förkättrade »skollogikens» tid. Det finns visserligen logiska naturbegåvningar som känner igen sanningen när de ser den, men om mina testresultat och övriga iakttagelser inte är helt missvisande är antalet sådana obetydligt.

Kristen världsbild och vår erfarenhet

Urban Forell

Det är ett välbekant förhållande, att den traditionella ortodoxa kristna dogmatiken innehåller åtskilliga moment av en världsbild, som kan vara nog så svåra att acceptera för den som fått inblickar i de empiriska vetenskapernas mer eller mindre exakta verklighetsbeskrivning. Det är några av dessa moment i den traditionella kristna världsbilden, som i det följande skall bli föremål för några kommentarer och som skall belysas i relation till vår erfarenhet — en instans, som ju just de empiriska vetenskaperna åberopar.

Först och främst har vi den traditionella kristna gudstron, tron på en »personlig» Gud med åtminstone vissa antropomorfa drag, en i världens skeenden ingripande Gud, som hör bön. Jeffner har på ett utmärkt överskådligt sätt karakteriserat denna tro och dess typiska antaganden och givit den beteckningen »*den empiriska teismen*».¹ Denna term skall vi också använda här i anslutning till Jeffner. För det andra har vi den traditionella kristna människosynen, i synnerhet tanken på människan som »evighetsvarelse», ett väsen, som överlever den lekamliga döden och efter denna s. a. s. fortsätter sitt liv i en »annan värld». Tanken på människans fortlevnad efter döden förutsätter nödvändigtvis en människosyn, som bl. a. exemplifieras av den traditionella kristna dogmatikens, och som vi här i anslutning till vissa engelska författare skall kalla »*den psykofysiska dualismen*»² Den innebär just,

1 A. Jeffner, *Filosofisk religionsdebatt*. Verbum, Stockholm 1967, s. 19 ff.

att människan s. a. s. har en rent mental ›del‹, som kan existera på egen hand oberoende av människans kända materiella kropp.³ Det kan i förbigående nämnas, att den psykofysiska dualismen har en modern variant i Bergsons teori om minnet.⁴ Enligt denna är minnet i och för sig oberoende av hjärnan; hjärnans funktion är snarast att sälla bort mängder av information, som minnet innehåller, i enlighet med våra biologiska behov för att göra det möjligt för oss att helt koncentrera oss på kampen för tillvaron. Det bör också i förbigående nämnas, att dualismens syn på relationen kropp-själ naturligtvis strider mot den psykofysiska parallellteorin, om denna utformas så, att den skall gälla för alla fall av mentalt liv överhuvud.⁵

Förutom gudstron och tron på människans fortlevnad efter döden innehåller traditionell kristendom också föreställningar om olika slags andeväsen samt om andra ›världar‹ än vår egen, föreställningar om himmel och helvete, som ofta varit föremål för visioner och uppenbarelser, vilka kommit flera av kristendomens stora religiösa gestalter till del. Det räcker med att nämna Uppenbarelsebokens visioner som exempel. Några små kommentarer till dessa föreställningar skall det väl också bli tillfälle till mot slu-

- 2 Jfr t. ex. C. D. Broad, *Lectures on psychical research*. Routledge, London 1962, ss. 415 ff; J. R. Smythies, Ed., *Brain and Mind. Modern concepts of the nature of Mind*. Routledge, London 1965, ss. VIII f., 197. Av Broads framställning framgår, att den teori han kallar dualismen endast är en nödvändig, men ingalunda en tillräcklig förutsättning för antagandet av den mänskliga personlighetens fortlevande efter döden. F. ö. må påpekas, att notapparaten i denna uppsats är oerhört ofullständig och knapp ifråga om litteraturhänvisningar.
- 3 Den traditionella kristna uppståndelsetron har ibland spelats ut mot den s. k. odödlighetstron. Emellertid är människans odödlighet ett mycket starkare antagande än människans fortlevnad efter den kroppsliga döden utan materiell kropp av känt slag. När det gäller det svagare antagandet av en fortlevnad, är det uppenbart, att redan flera viktiga ställen i Nya Testamentet logiskt implicerar ett sådant antagande, se t. ex. Luk. 16, 22 ff.; 23, 43; 1 Petr. 3, 19; 4, 6; Upp. 6, 9 ff. Man har stundom velat förena antagandet om fortlevnad med uppståndelsetron genom att anta en fortlevnad efter döden före och i väntan på de dödas uppståndelse och den yttersta domen.
- 4 För ett kortfattat referat, se Smythies, Ed., o. a. a., s. 32.
- 5 För en diskussion om parallelismen mellan hjärna och psyke se t. ex. Broad, o. a. a., s. 197 ff.

tet av denna uppsats.

Det enklaste sättet att kommentera alla dessa traditionella föreställningar vore att helt enkelt förneka deras sanning under hänvisning till den stora osannolikheten av att de skulle ge en riktig bild av någon objektiv verklighet. Vad jag tvärt emot detta vill göra i denna uppsats är att fråga, om det inte trots allt skulle kunna finnas några positiva relationer mellan de ovan nämnda föreställningarna och vår erfarenhet utöver förekomsten av vissa visioner hos enstaka religiösa gestalter, som ju mycket väl skulle kunna vara hallucinatoriska. Jag skulle vilja fråga, om det inte skulle kunna finnas erfarenheter, som ger ett om än aldrig så litet stöd för dessa föreställningars sanning, samt vidare, hur dessa föreställningar då lämpligen borde tolkas.

Jag intresserar mig inte här för det förmenta stöd, som en hänvisning till en auktoritet skulle tänkas ge, och inte heller för föregivna stöd ur aprioriska, icke-empiriska argument, som vi har exempel på i de rationella gudsbevisen. Sådana eventuella stöd ter sig inadekvata av olika skäl. De ovan nämnda traditionella kristna föreställningarna har ett innehåll, som närmast tillhör de empiriska satsernas meningsområde och inte till de aprioriska, analytiska satsernas sfär. Därför vore rationella stöd knappast relevanta, utan det skulle i stället ha sin poäng att lyssna till erfarenhetens vittnesbörd, som just åberopas av de empiriska vetenskaperna, vilkas världsbild just kommit att sätta den traditionella kristna världsbilden ifråga. Och att åberopa en auktoritet, som inte i sin tur har empiriska stöd, strider ju mot all god empirisk vetenskaplig metodik och skulle ju också i förtid klippa av all diskussion och hindra den konfrontation mellan traditionell kristen världsbild och erfarenhetens vittnesbörd, som vi här intresserar oss för.

1.

Såväl gudstron av den empiriska teismens typ som den psykofysiska dualismen med dess tes om människans fortlevnad efter döden har en nödvändig förutsättning, gemensam för båda, nämligen tesen, att *mentalt liv kan äga rum utan materiellt substrat*, möjligen med inskränkning av blickpunk-

ten till materiellt substrat av sådant slag som vi hittills känner till. Med denna möjliga inskränkning är denna tes ett *sine qua non* för båda teorierna — faller den, så faller både den empiriska teismen och den psykofysiska dualismen. Tesen att mentalt liv kan äga rum utan av oss hittills känt materiellt substrat är alltså en nödvändig logisk förutsättning för såväl den empiriska teismen som för den psykofysiska dualismen inklusive fortlevnads-hypotesen. Däremot är den naturligtvis inte en tillräcklig förutsättning för några av dessa teorier eller hypoteser. Men eftersom vi bara kan hoppas på att hitta några svaga stöd för dessa åskådningar, så kunde det vara vackert så att inrikta intresset på deras viktigaste gemensamma nödvändiga förutsättning och således ställa frågan: kan mentalt liv äga rum utan känt materiellt substrat? Det bör observeras, att ett jakande svar på denna fråga även är en nödvändig logisk förutsättning för de traditionella kristna lärororna om andeväsen av olika slag.

Det torde visa sig, att de starkaste sannolikhetsstöden man skulle kunna åvägbringa för tesen om mentalt liv utan känt materiellt substrat är sådana, som i lika hög grad stöder tanken på mänsklig fortlevnad efter döden. Detta är inte överraskande — den sistnämnda tesen är nämligen *prima facie* mera sannolik och även mera begriplig än antagandena om Guds och andra andeväsens existens. Av alla antagna former av mentalt liv utan materiellt substrat ligger de, som direkt har med den *mänskliga* själen att göra, närmast vår egen erfarenhetsvärld. Men alla sannolikhetsstöd för en mänsklig fortlevnad efter döden stöder ju därmed *eo ipso* möjligheten av ett mentalt liv utan materiellt substrat, och denna möjlighet utgör också ett om än aldrig så svagt och indirekt stöd för den empiriska teismen.

2.

Den närmaste frågan av vikt att ta upp blir alltså den, om det finns någon typ av erfarenhet, som kan ge ett visst sannolikhetsstöd åt antagandet om en mänsklig fortlevnad efter döden. Funnes det några mänskliga experter i denna fråga, så skulle det väl närmast vara några engelska filosofer i Socie-

ty for Psychical Research. En av dessa, C. D. Broad, skriver, att om man bara skulle hålla sig till vad han kallar den normala erfarenheten, så skulle svaret bli negativt — med enbart den s. k. normala erfarenheten som evidensbas talar en förkrossande sannolikhet för, att det inte finns någon mänsklig fortlevnad efter döden. Den mystiska erfarenheten är jag inte kompetent att ge mig in på just i denna fråga i de fall, där denna inte utgör exempel på vad man brukar kalla parapsykisk erfarenhet, av Broad även kallad *paranormal* erfarenhet. Enligt Broad tycks nu emellertid just denna s. k. paranormala erfarenhet ge en betydligt högre sannolikhet åt antagandet om mänskligt liv efter döden än vad den normala erfarenheten ger.⁶

Den paranormala eller parapsykiska erfarenheten spränger enligt Broad de gränser, som gäller för den normala erfarenheten, och vilka Broad sammanfattar i ett par s. k. »gränsprinciper» för den normala erfarenheten,⁷ som skall ange gränsen för vad som är möjligt inom denna senares ram. Den normala erfarenheten bestäms av bl. a. följande här något grovt formulerade principer:

1) En människa A:s kunskap om en annan människa B:s erfarenheter är begränsad till slutsatser ur vad A ser och hör av B:s kropp, såsom B:s språk eller B:s materiellt manifesterade verk.

2) Kunskap om framtiden får man *endast* genom induktiv slutledning — explicit eller implicit genom vana.

3) En människa kan endast direkt modifiera vissa delar av sin egen kropp, men däremot inga andra materiella föremål.

4) Efter en människas död kan hennes medvetande inte manifestera sig för de överlevande.

Nu har emellertid laboratorietest på statistisk väg gjort förekomst av paranormal erfarenhet ganska sannolik. Sådana test har t. ex. utförts av professor Rhine i U.S.A.⁸ Hans försök har bekräftat den sannolika förekom-

6 Broad, o. a. a., s. 417, 419. Hela denna fråga diskuteras ingående ss. 417–430.

7 Broad, o. a. a., s. 3 f.

8 Se J. B. Rhine, *The Reach of the Mind*, Faber, London 1947, och dens., *New World of the Mind*. Sloane, New York 1953. Liknande experiment är utförligt anförda och analy-

ten av telepati, klärvoajans, prekognition och telekinesi. Det är inte svårt att se, att telepati, prekognition och telekinesi strider mot respektive de tre första av de fyra ovan anförda »gränsprinciperna» för vår normala erfarenhet. Även klärvoajans strider mot normal erfarenhet och borde därför motsvaras av en ytterligare gränsprincip. Mera tvivelaktiga är då de berättade och omtalade erfarenheter, som skulle strida mot den fjärde »gränsprincipen». Här har man bara vittnesbörd om spontana erfarenheter att gå efter, låt vara att de är många och ofta upplevda av flera personer oberoende av varandra. Detta ger ett starkt stöd åt själva de upplevda fenomenens äkthet som fenomen, men det är att observera, att det först är en bestämd *tolkning* av dessa fenomen, som får dem att strida mot den fjärde principen ovan, nämligen tolkningen av dem som vittnesbörd från avlidna. Denna tolkning är inte tvingande och har dessutom ingalunda de statistiska stöd, som tolkningen av vissa fenomen som fall av telepati, klärvoajans, prekognition och telekinesi har. Men i varje fall har vi en rikhaltig flora av vittnesbörd om oförklarliga upplevelser, där en tolkning av dem som avlidnas manifestationer ligger nära till hands — i varje fall är det mera att ha än om inga sådana erfarenheter alls hade förelegat.

Om vi emellertid bortser från den tvivelaktiga tolkningen av vissa sällsamma fenomen såsom manifestationer av avlidna, så brukar de flesta av dessa fenomen sannolikt vara att klassificera under någon av kategorierna telepati, klärvoajans, prekognition eller telekinesi och torde därmed bryta mot åtminstone någon av de tre första av de ovan formulerade »gränsprinciperna» eller (i klärvoajansens fall) mot en ytterligare av Broad icke formulerad »gränsprincip» för den normala erfarenheten. Nu uppstår emellertid den viktiga frågan: huruvida och på vad sätt stöder telepati, klärvoajans, prekognition och telekinesi sannolikheten av att det finns mentalt liv utan materiellt substrat? Ett positivt svar på denna fråga är nödvändigt för att dessa fenomen över huvud taget skall ha relevans i vårt sammanhang. Till att börja med måste vi göra klart för oss det komplicerade förhållandet, att

själva tolkningen av givna fenomen som fall av de ovan nämnda kategorierna aldrig kan vara helt säkerställd — även den tolkningen är bara sannolik; detta gäller även i de statistiska experimentserierna, som professor Rhine utfört och i andra liknande fall, även om sannolikheten just i de systematiskt genomförda experimentfallen inte är så obetydlig. Vi bortser emellertid från denna komplikation och frågar oss: givet det ideala fallet, att vi hade säkerställda fall av telepati, klärvoajans, prekognition eller telekinesi — i hur hög grad och på vad sätt skulle dessa utgöra ett sannolikhetsstöd för tesen om ett mentalt liv utan materiellt substrat?

Dessa typer av fenomen är ju själva inte alls utan varje känt materiellt substrat. Däremot slår det en i ögonen, att de s. a. s. har »färre» kända materiella substrat än den normala erfarenhetens fenomen, d. v.s. de är i lägre grad än de senare förmedlade genom kända materiella processer. I telepatin och telekinesin saknas förmedlingen genom kända fysiska relationer mellan avsändarens resp. den agerandes kropp och mottagarens resp. det påverkade materiella föremålet. I klärvoajansen saknas förmedlingen genom de fysiska sinnena och de därmed korrelerade optiska, akustiska och kemotaktiska processerna. Prekognitionen är svårare att karakterisera i dessa kategorier men torde samtidigt vara den typ av fenomen, som mest bryter mot kända naturlagar. Sammanfattningsvis kan sägas, att mentala fenomen med påtagligt färre kända materiella förmedlingar än de normala erfarenheterna naturligtvis i någon mån stöder möjligheten av ett mentalt liv utan hittills känt materiellt substrat.

3.

Eftersom alla kända fall av parapsykiska fenomen är *mänskliga* mentala fenomen, så utgör dessa naturligtvis ett starkare stöd för möjligheten av ett *mänskligt* mentalt liv utan materiellt substrat än för ett dylikt utommänskligt liv. Därför torde fortlevnaden efter döden få ett starkare stöd genom dessa fenomen än gudstron. Men trots detta tror jag inte att dessa fenomen helt saknar relevans ens för gudstron — det torde visa sig, att den traditio-

nella kristna konceptionen av Gud och av Guds verksamhet på centrala punkter just uppvisar *analogier* med de parapsykiska fenomenen. Detta skulle innebära, att centrala drag hos Guds verksamhet enligt traditionell kristen gudsbild genom analogi skulle kunna få ett om än aldrig så svagt stöd just av dessa parapsykiska erfarenheter. Givetvis tillskrives Gud mycket mer än vad som kan pressas in i analogin med de parapsykiska fenomenen, men flera av just de konstitutionella antropomorfa, quasi-mentala dragen hos Gud kan ordnas in i sådana analogier, och det skall dessutom visa sig, att dessa drag mycket nära berör just Guds verksamhet. De torde därför ingalunda sakna religiöst intresse.

Analogin mellan dessa drag hos Gud och motsvarande parapsykiska fenomen skall jag bäst få fram genom att uppkalla dessa drag i gudsbilden efter det parapsykiska fenomen, till vilket de står i den närmaste analogin. *Telepatidragen* hos Gud skulle bestå i Guds uppenbarelse, Guds »röst» till utvalda människor och Guds ingivelser i människosjälen, varvid Gud då tänkes som avsändare, samt i Guds bönhörelse, om man tänker på Gud som mottagare. Analogin med de kända telepatiska fenomenen består i, att kommunikationen i båda fallen skulle ske oberoende av iakttagelsen av avsändarens kropp och dess rörelser, vare sig iakttagelsen tänkes ske genom syn eller hörsel. *Klärvoajansdragen* hos Gud skulle bestå i Guds »allseende öga» oberoende av alla rumsliga skrankor. Här såväl som i de kända fallen av klärvoajans saknas förmedlingen via fysiska sinnesorgan och kända optiska, akustiska och andra fysiska lagar. *Prekognitionsdragen* hos Gud skulle bestå i Guds allvetande om framtiden.

Telekinesidrager hos Gud skulle exemplifieras av Guds skapelse av materien och Guds påverkan på materien i samband med särskilda gudomliga ingrepp i naturen. Analogin med känd telekinesi skulle bestå däri, att ett mentalt liv åstadkommer fysiska verkningar utan förmedling av den agerandes egen fysiska kropp och i övrigt på ett sätt, som inga kända fysiska lagar kan förklara. Till dessa drag skulle vi kunna lägga en femte grupp: Guds förmenta allvetande om det förflutna och hans fria förfogande över ett slags kosmiskt minne, i vilket alla händelser i det förflutna finns uppbe-

KRISTEN VÄRLDSBILD OCH VÅR ERFARENHET

varade; dessa drag har en viss analogi med de s. k. *psykometrifenomenen*, i vilka en människa avläser en mängd av ett föremåls förflutna öden och en mängd av de händelser, som föremålet s. a. s. varit i beröring med. Analogin skulle här bestå i en kunskap om det förflutna oberoende av ett sådant slags minne, som kräver fysiskt förmedlade sinnesintryck som bas och yttersta orsak. Psykometrifenomenen är emellertid sämre bestyrkta än de övriga paranormala fenomenen. I varje fall ger de parapsykiska fenomenen vissa mycket centrala drag i den kristna gudsbilden en viss analogi med kända fenomen i vår erfarenhetsvärld — i varje fall har dessa drag hos Gud mycket större analogi med de parapsykiska fenomenen än med alla de fenomen, som ligger inom ramen för den normala erfarenheten. Dessa drag hos Gud har därför ett större sannolikhetsstöd genom den parapsykiska än genom den normala erfarenheten.

4.

Vissa drag hos Gud får alltså ett speciellt stöd genom fenomen i vår erfarenhet. Men liksom Gud kan uppfattas på många olika sätt, så skulle man kunna tänka sig människans fortlevnad efter döden i många varianter. Vilka drag i en eventuell mänsklig fortlevnad har mest anknytning till och analogi med vår erfarenhet? Det enklaste sättet att besvara denna fråga kommer att visa sig vara att referera och kommentera en utomordentligt intressant och uppslagsrik hypotes av den engelske filosofen H. H. Price,⁹ som uppvisar en maximal tankeekonomi i det att den beskriver fortlevnaden efter döden med tillämpning av i vår erfarenhet kända grundkategorier av fenomen, närmare bestämt drömbilder med telepatiska inslag. Vi vet ju empiriskt, att drömbilder existerar och vi har som sagt vissa empiriska skäl för att anta telepati, eventuellt också telepatiska visioner av andra personer i deras fysiska frånvaro. Prices beskrivning av fortlevnaden efter dö-

9 Se H. H. Price, *Survival and the Idea of another World*. (i Smythies, Ed., o. a. a., ss. 1–24) Ett utmärkt svenskt referat finns i B. Lange, *En liten bok om uppenbarelse*, Lund 1959, ss. 36 ff.

den hänvisar blott till nya betingelser för förekomsten av dylika slags fenomen, som s. a. s. endast får ett vidgat tillämpningsområde. Prices hypotes är naturligtvis bara provisorisk, men den bygger i varje fall på en mycket grundlig kännedom om det förhandenvarande parapsykologiska materialet, och den uppvisar dessutom en i sådana sammanhang ovanligt hög grad av logisk precision och logiskt sammanhang. Vi skall i det följande kalla Prices hypotes för *drömbildshypotesen*.

Prices hypotes implicerar klart tanken på ett mentalt liv utan varje materiellt substrat och passar därför in i vårt sammanhang. Han kallar t. o. m. själv sin hypotes för »den okroppsliga hypotesen». Mot anförandet av Prices teori i detta sammanhang kunde kanske däremot den invändningen resas, att det ju var den traditionella kristna läran om mänsklig fortlevnad efter döden, som här skulle konfronteras med vår erfarenhet. Härtill kan emellertid sägas, att Prices teori inte bara är förenlig med traditionell kristendom utan t. o. m. på ett ovanligt klart sätt tillgodoser några mycket centrala religiösa motiv inom kristendomen. Till hypotesens kristet religiösa relevans får vi emellertid anledning att närmare återkomma efter referatet av själva hypotesen, som vi nu övergår till.

Fortlevande innebär enligt Price att ha erfarenheter efter den kroppsliga döden. Detta återigen förutsätter personlig identitet, som beror på kontinuitet i minnet och i karaktären. Med kontinuitet i karaktären avser Price, att den avlidnes emotionella och intellektuella egenskaper liknar den jordiska människans.

Själva arten av det liv, som den avlidnes själ lever, tänker sig Price i analogi med drömlivet. Dessa inre mentala bilder är en produkt av subjektets minnen och begär. Minnena tillhandahåller de enklare beståndsdelarna av dessa bilder, begären fogar samman dessa till helheter alltefter begärens inriktning. Dessa drömbilder ter sig för den drömmande avlidna själen som fullt verkliga. Detta drag belyser på ett intressant sätt många förmenta meddelanden från avlidna i spiritistiska sammanhang, som går ut på, att den avlidne ej vet om att han har dött. Dessutom skulle ju den stora skillnaden i förhållande till jordelivet bestå däri, att den avlidne inte kan vakna

upp ur sina drömmar, utan är tvungen att drömma vidare — från jordelivets dagsmedvetande med dess sinnesintryck från den yttre fysiska omgivningen har den döde tagit slutgiltigt avsked. Förändringen i den dödes art av medvetenhet, övergången till drömlivet skulle vara oåterkallelig.

Den avlidne drömmarens drömbilder skulle enligt Price vara rumsliga precis som drömbilderna, som en levande människa upplever under sömnen. Till denna rumsliga karaktär hos drömbilderna hör också, att även den avlidne likaväl som den levande drömmaren tycker sig ha en egen drömkropp. Dock har det drömda rummet naturligtvis ingen som helst rumslig relation till den fysiska världen.

Dock förutsätter all erfarenhet, således även erfarenheten efter döden, medvetandet om en värld, även om den dödes värld måste vara en helt annan än den fysiska värld, som vi erfar i vårt dagsmedvetande. Världen, som vi kommer att erfara efter döden, är en värld av mentala bilder, i vilken därför också helt andra kausallagar gäller än i den fysiska världen. Drömvärldens kausallagar präglas väsentligen därav, att drömbilderna övervägande består av önskeuppfyllelser och minnen. Dock är Price mån om att påpeka, att önskeuppfyllelserna inte alltid medför lycka för den drömmande. Motstridiga önskningar kan medföra stor olycka. Minnen och begär, som i jordelivets dagsmedvetande framgångsrikt har bortträngts, har efter döden alla möjligheter att tränga fram till fullt medvetande i den ständiga dröm, som aldrig avbrytes av dagsmedvetandet. Detta senares fullständiga dominans även ifråga om graden av klarhet i upplevelserna, vilket onekligen präglar jordelivet, möjliggör självbedrägeri och bortträngning av allt som är obehagligt att tänka på, men denna möjlighet skulle i stor utsträckning elimineras i livet efter detta. Och en djupare självkänedom kan bli obehaglig nog, i synnerhet som ens egen karaktär är svår att ändra på och i varje fall tar lång tid att ändra, även om man skulle ogilla den.

Prices drömbildshypotes gäller förhållandena närmast efter döden. Om vidare perspektiv, t. ex. möjligheten att begären upphör på grund av uttröttnings och att drömlivet upphör vid en eventuell övergång till en tillvaro »bortom namnens och formernas värld» vill Price inte närmare spekulera.

Förhållandena närmast efter döden tänker sig Price i varje fall såsom karakteriserade av den avlidnes medvetande om en värld.

Men i ljuset av det redan sagda kunde det te sig, som om en sådan bildvärld, som den avlidne erfar i sin långa dröm, vore helt och hållet subjektiv, d. v. s. helt och hållet en skapelse av det drömmande subjektet och utan någon av detta subjekt oberoende existens. Gentemot en sådan konklusion betonar Price, att det drömmande subjektet påverkas av andra subjekt just genom telepati och att denna telepatiska påverkan även gäller innehållet i de mentala drömbilderna. Price menar, att i en sådan drömvärld kommer telepatin att spela en långt större och starkare roll än i jordelivet, där telepatiska intryck förmodligen till stor del hindras att nå medvetandet på grund av att detta senare helt är absorberat av att tillfredsställa människans biologiska behov visavis den fysiska omgivningen.

En typ av telepatisk påverkan skulle yttra sig i telepatiska bilder av andra personer, som den drömmande upplever på grund av de avbildade personernas telepatiska påverkan. Price betonar möjligheten av en gemensam drömvärld såsom en produkt av många personer i telepatisk växelverkan. Flera drömmande subjekt skulle alltså under denna förutsättning kunna vara sammanförda till en enda drömvärld.

Dock hävdar Price, att det i så fall sannolikt allt som allt finns många olika sådana drömvärldar. Endast människor med liknande sinnelag skulle existera i en gemensam värld. Price låter dessa tankegångar kasta ljus över talet om det svalg, som enligt Lukasevangeliets liknelse i den hinsides världen är befäst mellan den rike mannen och Lasarus.¹⁰ Vidare skulle hypotesen om många andra hinsides världar förklara de i hög grad oförenliga budskap angående beskaffenheten av livet efter döden, som föregivna andar brukar frambära genom medier vid spiritistiska seanser, för så vitt dessa budskap nu inte bara skulle vara rena illusioner utan verkligen härröra från ett liv efter döden.

10 Luk. 16: 26.

5.

Den ovan refererade drömbildsteorin om en fortlevnad efter döden har stor religiös och även kristen relevans, i det att den gör stor rättvisa åt den religiösa traditionens moraliska aspekt: världen, som jag erfar efter döden, är beroende av min egen särskilda karaktär och formad därefter. Ens lycka eller olycka ligger i största utsträckning hos en själv — man blir beroende endast av sig själv och sekundärt av likasinnade andar via telepatisk påverkan. Vidare får man större klarhet över hurudan man själv är beskaffad — jordelivets självbedrägeri får vika för en större, klarare och mera obeslöjad självkänedom. Dessa drag i bilden av de avlidnas värld får som konsekvens en stor kristen relevans på ytterligare en annan punkt: drömbildshypotesen ger ökat eftertryck åt omvändelsens nödvändighet. Den etiskt bristfälliga karaktären med fruktan, aggressioner och andra onda begär kan se fram emot ett stort mått av osalighet under en oöverskådlig tid efter döden — den etiskt mognade karaktären kan få ett liv bättre än detta jordelivet. Att förvärva en sådan god karaktär, att få sin karaktär renad och integrerad, måste därför bli en livsfråga, en ödesfråga för den enskilda människan redan här i detta liv.

Den religiösa relevansen av ett liv efter detta, som uppvisar de av Price skisserade dragen, ser man inte minst klart, om man frågar sig, hur det förhåller sig med omvändelsen och karaktärens rening och godhet, ifall allt liv vore slut i och med den lekamliga döden. Om vi alltså tänker oss det motsatta alternativet, att inget liv efter döden finns, så förintas ju då också i och med döden varje god karaktär, varje etiskt personlighetsvärde. Arbetet på den egna karaktären kan då bara skapa ett värde för detta liv — resultatet förintas i och med döden, bortsett från vissa välgörande efterverkningar på de kvarlevande. Men för ens egen skull kan arbetet med den egna karaktären inte vara så angelägen, om livet tar slut med döden, som om livet fortsätter med en tillvaro, vars beskaffenhet väsentligen beror just på den egna karaktärens kvalitet. Bara för detta jordeliv, ur dess perspektiv, är den egna karaktärens rening ingen livsavgörande fråga för människan, ty en eventu-

ell olycksalighet i själens djup, betingad av onda begär, kan ganska effektivt kompenseras av det biologiskt betingade dagsmedvetandet om den fysiska omgivningen, som ju som bekant bjuder många tillfällen till förströelse. Det är just utsikten av ett liv, där sådana förströelser inte längre är möjliga, som måste vara skrämmande för varje ond karaktär. Stryker man denna utsikt och håller sig enbart till jordelivet, så blir övervinnandet av jagiskheten, kärlek, ödmjukhet väsentligen kulturvärden, etiska värden, men utan ödesavgörande betydelse för individen själv. På sin höjd kan man som sagt peka på välgörande verkningar för andra människor och på samhället i stort. Vi har vetenskaplig kultur, konstkultur, men också etisk kultur: personlighetskultur. Den omvända personligheten representerar ett kulturvärde liksom Bachs h-mollmässa. Men ingen kan påstå, att Bachs h-mollmässa har ödesavgörande betydelse eller utgör en existensfråga för någon, även om musiklivet, ja hela kulturlivet vore väldigt mycket fattigare utan den. Lika litet kan omvändelsen ha denna betydelse ens för den omvända själv, om hans enda liv är ett sådant, som väsentligen är dominerat av dagsmedvetandet och därmed av biologiska behov och relationer till den fysiska omvärlden. Om döden är slutet på allt, så skulle prästen ha mycket litet att komma med till svar på den icke-troendes fråga efter prästens omvändelsepredikan: »Nå, än sen då, vad händer med mig, om jag nu inte omvänder mig?». Förr var ju just ofta det konkreta oset från helvetets lågor ett mycket effektivt instrument i väckelsepredikantens mun, som faktiskt gav resultat, men denna metod har ju omöjliggjorts av den naturvetenskapliga världsbildens erövring av det allmänna medvetandet — men den kunde kanske få en viss renässans med modifikationer låt vara, om en fortlevnads-teori av Prices typ skulle börja vinna mera utbrett erkännande.

Vissa antaganden om verkligheten spelar tydligen, av det ovanstående resonemanget att döma, en avgörande roll för värderingen av centrala religiösa frågors betydelse för människans liv i stort. Det ovan sagda får dock *inte* missförstås så, att jag skulle ha gjort de etiska värdena som sådana beroende av antaganden om verkligheten, så att övervinnandet av jagiskheten och de onda begären skulle ha större etiskt värde, om man antar ett av våra

begär präglat liv efter detta — därom är det naturligtvis inte tal. Men däremot kan de etiska värdenas betydelse i ett större sammanhang, nämligen för det mänskliga livet i stort, påverkas av fakta angående människans grundläggande livsvillkor och det mänskliga livets gränser.

I detta sammanhang skulle jag vilja göra några kritiska kommentarer med anledning av följande mycket kända yttrande av Wittgenstein: »Om man med evighet inte menar oändlig tidrymd, utan tidlöshet, då lever den evigt, som lever i nuet ... Människosjälens odödlighet i tiden, d. v. s. hennes oändliga fortlevnad också efter döden, är inte bara ingalunda säkerställd, utan framför allt medför detta antagande inte alls det, som man alltid har velat uppnå därmed. Blir då någon gåta löst därigenom att jag fortlever för alltid? Är detta eviga liv inte lika gåtfullt som det nuvarande? Lösningen på gåtan om livet i rum och tid ligger utanför rummet och tiden».¹¹

Wittgenstein har säkert rätt — om man förstår honom rätt. Det kan nämligen vara riktigt, att teorin om fortlevnaden efter döden inte löser de yttersta teoretiska frågorna och inte heller frågorna om livets yttersta mening och mål. Samma yttersta gränsfrågor, som aktualiseras i detta jordelivet, skulle ju fortsätta att kräva sitt svar även i en överskådlig lång fortsatt tillvaro. En sådan tillvaro, som dock i mycket väsentliga avseenden liknade delar av vår jordetillvaro, nämligen nattens drömtillvaro under sömnen, skulle ju inte lättare kunna ge svaret på *dessa* frågor än vår nuvarande tillvaro. Men skulle man däremot tolka Wittgenstein så, att antagandet om fortlevnaden efter döden s. a. s. kvittade helt lika och inte hade någon betydelse alls, så skulle jag i ljuset av vad jag ovan utfört opponera mig på det bestämdaste, vare sig oppositionen nu träffade Wittgenstein eller hans uttolkare. Antagandet om en fortlevnad efter döden av i stort sett den art, som drömbildshypotesen skisserar, har stor religiös betydelse just genom att göra en personlig omvändelse till en angelägenhet av ödesavgörande betydelse för människan.

11 L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, satserna 6.4311 och 6.4312.

6.

Drömbildshypotesen innehåller inte bara en relativt tankeekonomisk skiss av ett liv efter döden, utan pekar också på en möjlighet att göra en ontologisk ominterpretation av andra bibliska läror och föreställningar, som grundar sig på i Bibeln omtalade visioner och uppenbarelser. Dessa uppenbarelsers innehåll skulle kunna ominterpretieras så, att de inte längre blev oförenliga med vanlig empirisk världsbild och därigenom skulle de förlora sin absurditet, som medföljer varje mera bokstavlig tolkning av dessa visioner och uppenbarelser. Innehållet i flera av dessa har kommit att ingå i den traditionella kristna världsbilden såsom s. a. s. mera konkreta ingredienser vid sidan av själva gudstron och dualismens antagande av en fortlevnad efter döden. Dit hör antaganden om himmel och änglar, andeväsen av olika slag, helvete och onda andar. Alla sådana antaganden har naturligtvis en till orimlighet gränsande osannolikhet, om himmel och helvete med alla deras andeväsen placeras i det rum, som utgör en del av det fysiska universum och dess verklighetssammanhang. Både de kristnas Gud, himmel och helvete kan utan vidare förvisas till illusionernas värld, om man ställer frågan: var i det fysiska rummet finns de? Accepterar man Gagarins frågeställning, så måste man också komma till hans negativa resultat: i rymden kan man inte finna någon Gud.¹²

Nu måste det nog emellertid betecknas som mycket dogmatiskt att dekretera, att det bara kan finnas ett enda rum i världen, nämligen det rum, som utgör en del av det fyrdimensionella fysiska verklighetssammanhanget. Prices drömbildshypotes tar avstånd ifrån att placera in det mentala liv, som den avlidnes personlighet lever efter döden, i det fysiska rummets sammanhang. Detta gäller både subjektet för detta liv, den avlidnes personlighet, och objektet, d. v. s. den värld av drömbilder, som denna personlighet producerar. Denna värld är emellertid ingalunda orumslig till sin inre struktur, men drömbildernas rum har ingen som helst relation till det fysiska rummet — dessa båda rum ingår därför inte heller i något gemen-

12 Jfr liknande tankegångar i J. Robinson, *Honest to God*. London 1963.

samt överordnat rum.

Drömbilderna äger vidare ingen existens oberoende av det eller de subjekt, i vilkas drömmar de ingår som innehåll. De är subjektiva projektioner — men detta utesluter ingalunda, att de av subjektet *upplevs* som fullt verkliga och dessutom lika intensivt som en levande människa upplever den av henne själv oberoende yttervärlden med dess föremål. I ett drömliv, som inte ständigt avbryts av ett uppvaknande till ett dagsmedvetande av jordelivets typ, borde denna upplevelse av drömbilderna kunna bli intensivare och klarare än under drömmarna under sömnen i detta jordeliv.

Nu ger just drömbildshypotesen möjlighet att tolka innehållet i de bibliska visionerna och uppenbarelserna av »andra världar» med deras andeväsen som typiska innehåll i många avlidnas drömbilder under deras oöverskådligt långa drömmar. Innehållet i dessa visioner — himmel, helvete och andeväsen av olika slag — kan därför ha en åskådlig, konkret intern rumslig struktur utan att man därför behöver bry sitt huvud med frågan, var de är lokaliserade i det fysiska rummets sammanhang. Och himmel, helvete och deras andeväsen kan av den avlidne drömmaren upplevas klart och intensivt och som fullt verkliga utan att man fördenskull är tvungen att anta, att de har en av alla drömmande subjekt oavhängig existens. Helvetet med dess onda andar kan därför framstå som en skrämmande möjlighet efter döden utan att man behöver få teoretiska svårigheter med frågorna om dess lokalisering i rummet eller dess objektiva, av subjektet oavhängiga existens. En dröm, som en person drömmer efter döden, kan ju också bli enormt långvarig — för den avlidnes salighet eller osalighet hänger därför mycket på beskaffenheten hos drömmens innehåll.

7.

Dröminnehåll och drömbilder behöver alltså inte lokaliseras i det fysiska rummet och behöver inte antas ha en existens, som är oavhängig av det drömmande subjektet — som fenomen betraktade kan de ändå vara fullt verkliga och även klart och intensivt upplevas så. Drömbildshypotesen om

livet efter detta handlar enbart om ett mentalt liv utan materiellt substrat — dröminnehållen och drömbilderna, som denna hypotes talar om, är alltså exempel på ett sådant mentalt liv.

Nu måste emellertid ett sådant mentalt liv utan materiellt substrat inte bara ha ett innehåll, utan även ett personligt subjekt. Och för detta mentala subjekt utan materiell kropp av känt slag aktualiseras frågan ånyo, dels om *subjektets* oavhängiga existens och dels om *subjektets* eventuella lokalisering i det fysiska rummets sammanhang. Så mycket är klart, att förutsättningen för att ett mentalt liv över huvud taget skall kunna äga rum, är den oavhängiga existensen av ett subjekt för detta mentala liv. Subjektet måste existera i rent objektiv mening och inte bara som något hallucinerat eller föreställt, om några mentala fenomen alls skall kunna äga rum. Denna förutsättning är ofrånkomlig.

Svårare är då frågan huruvida mentala subjekt utan materiell kropp av känt slag måste ha någon slags lokalisering i det fysiska rummet och dess sammanhang eller om ett sådant mentalt subjekt kan existera utan varje relation till detta rum. Vi såg ovan i förra avsnittet, att Prices drömbildshypotes tycks förutsätta det senare alternativet att helt frikoppla det mentala subjektets existens från varje relation till det fysiska rummet, men jag tror inte, att detta är en nödvändig konsekvens av det övriga innehållet i drömbildshypotesen. Tyvärr är denna fråga mycket svår och oklar, och Broad skisserar tvärtemot Price flera alternativ av mentalt liv hos en avliden person efter kroppens död, som tänkes vara lokaliserat i det fysiska rummet och dess sammanhang.¹³ Flera av dessa alternativ innebär en mycket lägre nivå hos detta mentala liv efter döden än hos den biologiskt levande människans mentala liv i normala fall. Dessa ur människans personliga och andliga livs synpunkt otillfredsställande perspektiv vill jag ingalunda förneka

13 Se Broad, o. a. a., s. 407 ff, 415 ff, 419 ff. Angående sannolikheten av de olika alternativen, se *ibid.*, s. 421 ff, 425 ff. Angående lokalisering i det fysiska rummet, så tas detta här i vidaste mening till att omfatta inte endast det sätt, på vilket materia är lokaliserad utan även de relationer, som kraftfält och vågrörelser har till det fysiska rummet.

möjligheten av — liksom f. ö. den möjligheten är mycket stor, att allt liv över huvud taget slutar i och med döden. Snarare är det anmärkningsvärt, att en man med Prices kunskaper skisserar möjligheten av ett så fullödigt personligt liv efter döden, som drömbildshypotesen beskriver.

Det vore emellertid sämre ställt med utsikten om ett fullödigt personligt liv efter döden av drömbildshypotesens typ, om detta skulle förutsätta, att subjektet inte vore lokaliserat i det fysiska rummet och att subjektet existerade utan varje relation till detta rum. Detta alternativ är nämligen mycket svårare att klart fatta innebörden av och ter sig därför betydligt osannolikare än att det mentala subjektet även efter döden på något sätt kan lokaliseras i det fysiska rummet.¹⁴ Det senare alternativet är både lättare att fatta och har också all analogi med vår normala erfarenhet på sin sida och ter sig därför sannolikare. Verklighetens sammanhang skulle också i så fall bli mera enhetligt, även om de av subjektet producerade drömbilderna hade sitt rum för sig själva, ty dessa drömbilder är ju, som just sagts, endast produkter av subjektet, och subjektets existens är primär i förhållande till drömbildernas. Det bör också påpekas, att just i drömmarna under nattens sömn föreligger en sådan konstellation: det drömmande subjektet är som en psykofysisk organism lokaliserad i rummet, men drömbilderna är det inte; de är lokaliserade i ett rum för sig själva.

Om tanken på en mänsklig fortlevnad efter döden således inte i och för sig *behöver falla* på svårigheten av att det mentala liv, som då skulle äga rum utan materiellt substrat av känt slag, då också måste sakna varje relation till det fysiska rummet, så torde detta svårfattbarare alternativ däremot vara en nödvändig beståndsdel i den traditionella kristna gudstron. Denna hamnar därför i större svårigheter än tron på människans fortlevnad efter döden.¹⁵ Att även den *traditionella* kristna gudstron näppeligen torde lokalisera Gud i det fysiska rummet på något för oss fattbart sätt, torde väl vara klart, om man betänker, att dogmerna om Guds absoluta transcendens och

14 Jfr Broad, o. a. a., s. 415 f.

15 Att gudstron är mindre sannolik än tron på livet efter döden har redan påpekats ovan i avsnitt 1.

KRISTEN VÄRLDSBILD OCH VÅR ERFARENHET

om Guds allestädesnärvaro just utesluter en sådan relation mellan Gud och det fysiska rummet.¹⁶ Guds existens ter sig alltså betydligt ofattbarare än en avliden mänsklig personlighets fortsatta existens. Tyvärr tillåter inte utrymmet oss att gå längre in i gudstrons oerhört vidlyftiga och komplicerade problematik.

Att svårigheter för tanken på mentalt liv utan känt materiellt substrat och i synnerhet för gudstron har anmält sig, är kanske inte så överraskande. Osannolikheten av varje sådant antagande i synnerhet ur den normala erfarenhetens synpunkt var ju också startpunkten, som denna uppsats utgick ifrån. Trots detta har jag i denna uppsats velat peka på några typer av erfarenheter och några förhållanden, som kan tala för dessa antaganden, även om det positiva stödet är mycket svagt. Detta har varit det egentliga ärendet med denna uppsats, som därför varit medvetet ensidig.

16 En intressant hypotes på teologiskt håll angående Guds relationer till rummet med ett försök att analysera Guds transcendens och allestädesnärvaro och sätta in dem i ett större sammanhang finns framställd i K. Heim, *Der christliche Gottesglaube und die Naturwissenschaft* (eng. övers. *Christian Faith and Natural Science*, London, SCM 1953). Ett kortfattat referat och en analys av några grundtankar hos Heim finns i U. Forell, Gud och rummet (*Vår Lösen* 1964, Nr. 2).

Om begreppet företagsdemokrati

Bo Frick

Frågan om företagsdemokrati behandlas fortfarande som en stridsfråga mellan parterna på arbetsmarknaden. Denna uppfattning får stöd i gällande företagsteori, som lanserats av Professor Eric Rhenman i Lund. Jag vill visa, att det inte finns någon teoretisk grund för en konfliktsituation. Genom att utveckla Rhenmans teori får jag en teori, som förklarar företagens fortbestånd på ett annorlunda sätt. Istället för att se företaget som en samling intressenter med motstridiga intressen, som hålls samman av en ständigt medlande företagsledning får vi med den andra teorin en förklaring, som går ut på att intressenterna hålls samman genom intressegemenskap.

Konflikten finns istället mellan motstridiga önskemål inom varje intressentgrupp. De anställda vill inte själva ha mer demokratiska förhållanden på arbetsplatsen om detta inkräntar på sysselsättningstrygghet och löneförmåner. Jag skall visa sambandet mellan dessa faktorer.

Min åsikt är, att den bristande demokratin på arbetsplatserna beror på den rådande uppfattningen om vad som är effektivitet i produktionen. Det är i många fall den ökade mekaniseringen som åstadkommer en känsla av att inte kunna påverka den egna arbetssituationen. Vi har fått ett slags icke tekniskt betingad mekanisering, som kallas rationalisering och den drabbar människan hårt på många sätt. Anledningen till denna typ av mekanisering är att söka i rådande skattesystem, som gynnar s.k. realkapitalbild-

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

ning. Denna inställning i sin tur tror jag mycket grundar sig på Keynes definitioner av investering och konsumtion.

Alf Ross gör i sin bok *Varför demokrati* en indelning av begreppet demokrati i tre avdelningar.

1. *Intensitet* d.v.s. med hänsyn till *omfånget av den personkrets*, som får tillstånd att deltaga i omröstningar och val.

2. *Effektivitet*, d.v.s. med hänsyn till den verkningsgrad, varmed folket förmår göra sina synpunkter gällande.

3. *Extensitet*, d.v.s. med hänsyn till den omfattning vari det folkliga inflytandet och den folkliga kontrollen utsträcks till att gälla färre eller flera av statsmakternas olika förgreningar.¹

Överförd på företagsdemokrati kan man mäta graden av intensitet i procenten intressenter, som har tillstånd att rösta om tillsättande av ledningen. Med detta mått mätt har de flesta företag, inklusive de statliga och kommunala, en låg grad av företagsdemokrati. Det gäller inte bara de anställda, utan även det stora flertalet ägare i de stora företagen.

Denna bristande överensstämmelse mellan politisk demokrati och industriell demokrati är lätt att se. Till stor del har man inriktat sig på denna del av demokratibegreppet. De ständigt återkommande jämförelserna med den politiska demokratin visar, att det är graden av intensitet, som får stå som mätare på graden av demokrati i sin helhet.

Graden av extensitet i företagsdemokratin kan mätas i antalet frågor, som intressenterna genom sina representanter eller direkt har möjlighet att bestämma i. Ägarna anses av många ha ett stort inflytande över många frågor eftersom de formellt tillsätter ledningen. Man skulle automatiskt öka extensiteten genom att öka intensiteten. Men det går också att tänka sig en hög och ökande extensitet med liten intensitet. De anställda har genom sina organisationer en helt avgörande inverkan på många frågor i ett företag, ofta i strid med ägarnas eller ledningens önskemål.

Om de anställda fick välja företagsledning, så skulle både intensiteten

1 Ross sid 94

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

och extensiteten bli maximal och fullständig företagsdemokrati skulle vara genomförd. Men det går mycket väl att tänka sig, att det ändå inte existerade fullständig företagsdemokrati därför att effektivitetsgraden inte ansågs vara tillräckligt hög. Här möter vi demokratikänslan ur den enskildes synpunkt i kontrast till den garanterade företagsdemokratin för kollektivet. Det är inte säkert, att förhållandena för de anställda skulle kännas mer demokratiska i och med att de fick tillsätta ledningen.

Vi har redan en viss grad av effektivitet i företagsdemokratin. När man talar om att vi nu inte har företagsdemokrati menar man dels att intensiteten är låg, dels att känslan av demokrati i arbetssituationen är låg, d.v.s. effektiviteten är låg.

Vilka företeelser kan innefattas under begreppet effektiviteten i företagsdemokrati? Enligt i Sverige rådande demokratiuppfattning, vilken företrädes av LO, är två företeelser viktigare än alla andra inom den ekonomiska sektorn, nämligen:

1. Jämn hög sysselsättning
2. Ökande löner.

Det är klart uttalat, att med företagsdemokrati inte menas en fortgående demokratisering genom standardhöjningen. Ändå måste vi ta med hög sysselsättning och ökande löner, därför att en förändring i nuvarande praxis på dessa områden skulle kännas mycket odemokratisk. För att säkerställa dessa två oeftergivliga demokratikrav behövs en ständigt ökande produktivitet.

Det är för främjande av produktionen vi har arbetsledning, lönenivåer, arbetstidsbestämmelser som tillåter skiftarbete, ackord m.m. Dessa företeelser sammanfaller med de företeelser som känns odemokratiska. Krav på företagsdemokrati som kan inordnas under avdelningen effektivitet i företagsdemokratin omfattar t.ex.

1. Mindre auktoritära ledningsmetoder
2. Samma lönesystem för alla (månadslön)
3. Bättre utbildning
4. Ökande fritid (lika lång semester för alla).

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

Men mot alla krav på ökande av demokratin på dessa områden står den rådande uppfattningen om nödvändigheten av och sättet för att uppnå en ökande produktionseffektivitet.

De här uppräknade demokratiföreteelserna kan tänkas förverkligade på flera sätt. Idag anser de, som leder utvecklingen att förmåner skall uppnås genom ökad produktion. En del anser dessutom att de anställda skall få dessa förmåner genom att minska ägarens förmåner. Makt att minska ägarens förmåner skall de anställda få genom lagstiftning, som ger dem rätt att välja företagsledning. Detta synsätt förutsätter riktigheten i några kända ekonomiska läror, bl.a. en företagsteori, som upptar anställda och ägare som kontrahenter i företaget. Jag skall ställa den rådande företagsteorin på området mot en mera utvecklad form och sedan jämföra resultaten av deras tillämpning på frågan om företagsdemokrati.

Om vi utgår från Rhenmans indelning i intressenter, sådan den presenteras i *Företagsdemokrati och företagsorganisation* kan vi lätt se varför intressenterna samverkar.

Den anställde får lön, ägarna får del av vinsten, stat och kommun får skatt o.s.v. Men alla vill utöka sina förmåner på bekostnad av de andras. De anställda vill att utdelningen skall vara låg, alla andra vill att lönerna skall vara låga o.s.v. Enligt Rhenmans teori är det företagsledningen som löser dessa konflikter och på så sätt håller kvar intressenterna i företaget. »Företagsledningens roll blir i stor utsträckning att uttolka situationens krav och genomföra en sådan balansgång mellan intressenternas ofta motstridiga anspråk, som även gör det möjligt för organisationen att bevara och öka sina resurser och sålunda överleva.»²

Företagsledningen skall tydligen dels verka för sina egna intressen, dels medla mellan de övriga intressenterna.

»Den traditionella föreställningen om motsatsförhållandet mellan arbetsgivare och arbetstagare kan enligt den teori som utvecklats i föregående kapitel ersättas av ett betraktelsesätt, som ser företagsledningen som försvarare av företagets vidare existens mot intressenternas krav.»³

2 Rhenman sid 29

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

Det är svårt att se att motsatsförhållandet skulle vara upphävt genom ledningens medlingsfunktion, men vi kan förbise den frågan här.

Rhenmans teori har två brister jag vill belysa. Dels är intressenten »äga-re» mycket oklar. Dels är det inte bra att teorin leder till att medlaren ibland själv blir intressent i målet. Jag skall lämna ett förslag till teori där dessa brister är eliminerade.

För att utveckla indelningen i intressenter måste vi avgöra vad som menas med termen »äga». Att äga innebär att ha rättigheter och skyldigheter. Mellan ägaren, det ägda och icke-ägarna finns ett komplex av rättigheter och skyldigheter. De är olika för olika ägodelar, ägare och icke-ägare. Till de viktigaste ägandeattributen räknas: rätt att nyttja och rätt att bestämma över. Det har visats att aktieägarna i ett företag med många aktieägare inte har de viktigaste äganderättigheterna. De formella ägarna är inte verkliga ägare i någon ekonomiskt betydelsefull mening.

Begreppet äga, i sammanhang som gäller företagsverksamhet har inte samma starka innebörd som i allmänt språkbruk. Detta gäller i synnerhet stora företag där de ledande funktionerna utförs av andra än de personer som har finansierande funktion. Termen »äga ett företag» bör ersättas med termen »dominerande intressent i ett företag» för att bättre överensstämma med vardagsspråket. Den dominerande intressenten kan i princip vara vilken som helst av intressenterna. I Sverige är det numera i de stora företagen ofta VD eller styrelsens ordförande som är den dominerande. Men det är ett föränderligt mönster, och beroende av personliga egenskaper. Denne intressent kan sägas vara ägare i högre grad än övriga intressenter i företaget. Dessa är emellertid alla ägare i någon mån genom att ha några av de rättigheter och skyldigheter som kan innefattas i begreppet äga. Det är därför lämpligt att termen »äga» inte används om företag. Jag föreslår en indelning av företagets intressenter enligt fig. nedan.

Vad finns det för samband mellan dessa intressenter, varför samverkar de? Låt oss ställa de olika intressenternas primärintresse mot varandra.

Företagsledningens intresse är att ha högt anseende för skicklighet, in-

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

tressanta arbetsuppgifter och hög lön. Dessa företagsdelar hänger delvis samman med företagets storlek. Företagsledningen har därför ofta intresse av att företaget expanderar.

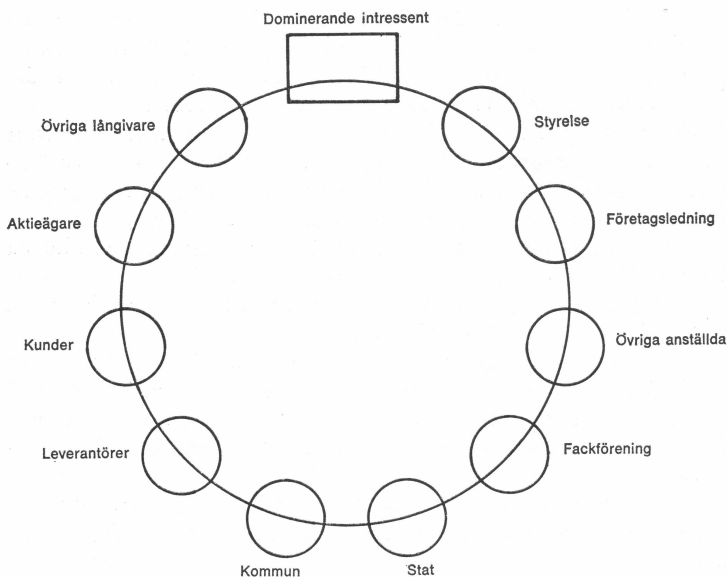
Om vi räknar med att den stora massan aktieägare *de facto* är långivare är det troligt att de får marknadspris på sitt kapital. Aktieägarna har alltså intresse av stor efterfrågan på kapital. Expansion kräver kapital och expansiva företag lånar regelmässigt mer kapital på marknaden, ofta genom nyemission. Aktieägarna har alltså intresse av att företaget expanderar.

De anställda vill ha trygghet i sysselsättningen, hög lön och bra arbetsförhållanden. Det får de genom stor efterfrågan på arbetskraft. Stor efterfrågan på arbetskraft uppstår vid expansion i ekonomin och i företaget. De anställda har alltså intresse av att företaget expanderar.

Staten d.v.s. de ledande politikerna, har intresse av att företagen expanderar. Inom vissa gränser gäller att alla intressenterna har intresse av expansion. Det finns faror för intressenterna av att företagen blir för stora, men generellt gäller att hela ekonomin, sådan den är idag, bygger på ständig expansion. Alla intressenterna är beroende av att företaget expanderar för att få sina primära krav tillgodosedda. Det finns alltså en stark gemenskap mellan intressenterna. Den konflikt som upplevs i företagen är en konflikt mellan korttidsintressen. På lång sikt har alla samma intresse, nämligen expansion.

Vi har kommit fram till att intressenterna i företaget framför allt är intresserade av att företaget expanderar. Den här framförda företagsteorin ger en annan förklaring till trögheten i införandet av företagsdemokrati än den först beskrivna företagsteorin. Enligt den första teorin beror trögheten på de rådande maktförhållandena till ägarnas fördel. Enligt den senare teorin är de formella ägarna inte reella ägare, utan långivare, som på grund av knapphet på rörligt finanskapital står i ett fördelaktigt konkurrensförhållande till arbetskraften. Den dominerande intressenten är inte ägare i absolut mening och har inte den makt, som tillskrives honom i många debattinlägg. Wigforss konstaterar i en uppsats från 1956: »Man möter därför ibland också vid diskussioner inom arbetarrörelsen en viss otålighet mot

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

Streckningen av symbolen för dominerande intressent illustrerar att vilken som helst av intressenterna kan inta den ställningen.

det myckna talet om kapitalägarnas makt. En enda fackföreningsledare har större inflytande än en handfull storkapitalister.»

Vad är då anledningen till trögheten i införandet av företagsdemokrati? Enligt den här framförda företags teorin, som inte är förenlig med makttesen utan istället leder till slutsatsen att alla intressenter i företaget får marknadspris på sina insatser, skulle trögheten bero på, att de anställda inte önskar en omfördelning av sina förmåner. De anställda är inte villiga, att avstå en jämn hög sysselsättning för att t.ex. få mindre auktoritära ledningsmetoder. Det råder en motsättning mellan de olika delföreteelserna inom företagsdemokratieffektiviteten. En ökning av demokratin inom en företeelse anses leda till en minskning inom en annan. T.ex. mindre auktoritära ledningsmetoder anses leda till minskad produktions-effektivitet med minskad företagsdemokratisk effektivitet inom företeelsen hög sysselsättning som följd. Så länge demokratiseringsåtgärder uppfattas som förmå-

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

ner kan de bara uppnås genom förhandlingar och då krävs ökad produktion eller ett förbättrat konkurrensläge för de anställda gentemot andra intressenter, inklusive stat och kommun.

Om problemet inte är så enkelt som att få ägarna att avstå en del av sin makt till arbetarna hur skall vi då se på problemet? Vad är det, som gör, att självbestämmandet i den egna arbetssituationen snarare minskar än ökar? Den eftersträlvade målstyrningen ersätts av programstyrning och direktstyrning och detta trots att sysselsättningen minskar och reallönen minskar.

Svaret hänger mycket samman med den ändrade produktionstekniken, som går ut på att ersätta människan med maskiner. Vi har en form av mekanisering, som går ut på att genom noggrannare metoder förbättra produkterna eller på annat sätt förbättra människans situation. Men vi har också en mekanisering, som är orsakad av den höga utgiften för mänsklig arbetskraft. Jag skall peka på några av de ekonomiska faktorer, som gynnar en mekanisering av produktionen.

Det talas om att människan betalar skatt på sin arbetskraft d.v.s. företagen får betala hög skatt för att kunna utnyttja mänsklig arbetskraft. Företagens utgifter för arbetskraften är av storleksordningen tre gånger nettolönen. En mängd andra kostnader för arbetskraften gör att skatteandelen i priset för arbetskraft är skiftande och svår att beräkna. Men skatten är hög. För maskinarbetskraft betalar vi väsentligt lägre skatt. Mot detta resonemang invänder E.J. Mishan i sin bok *21 felslut i den ekonomiska debatten* sid 43 att man då förbiser, att maskinerna tillverkas av människor. I inköpspriset för maskinen ingår beskattad arbetskraft, vilket alltså gör att maskinen om vi tar exemplet ovan blir tre gånger så dyr den också.⁴ Hans resonemang är logiskt korrekt, men i den rådande verkligheten är det ointressant. Han förbiser väsentliga faktorer.

Om vi tänker oss in i situationen vid en kalkyl för eller emot en maskin för att ersätta mänsklig arbetskraft så uppkommer bl.a. följande synpunkter.

4 Mishan sid 43

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

I dagens läge är det inte omöjligt att få bidrag av staten för rationalisering d.v.s. mekanisering.

Ett stort företag kan låna pengar genom nyemission, vilket innebär att man inte behöver amortera lånet, utan bara sätter upp det som en ökning av eget kapital på balansräkningen.

Företaget får en tillgång, som kan skrivas av på kort tid.

För maskinen har vi alltså en låg utgift, och en hög avdragsgill kostnad. Maskinen bidrar t.o.m. på detta sätt i många fall till att förbättra företagets likviditet genom den minskade skatteutgiften och den minskade arbetskraftsutgiften. Ytterligare en faktor, som gynnar maskinen är att kostnaden för maskinen är beräkningsbar och fast, medan kostnaden för människan bara ökar och är svårare att fastställa.

Den nuvarande inställningen till de här frågorna tror jag mycket bottnar i Keynes uppdelning av produktionen i investering och konsumtion. »Därav följer att utgifter för konsumtion otvetydigt kan definieras, som $(A - A_1)$, där A är den totala försäljningen under perioden och A_1 är den totala försäljningen från en företagare till en annan.» (förf. övers.)⁵ Med den totala försäljningen från en företagare till en annan menas investering. Frågan om hur man skall skilja mellan vad som är konsumtion och vad som är investering har ägnats stort intresse, men inte givit något allmänt vedertaget resultat.

Av Keynes definition blir man inte mycket klokare. Han säger inte mer än att investering är sådant som köps av investerare och konsumtion är sådant som köps av konsumenter. Keynes hoppar helt över den intressanta frågan om vad som ytterligare ingår i begreppet investering, nämligen avkastning. Investering är en placering, som ger avkastning eller åtminstone är tänkt att ge avkastning. Konsumtion är en placering, som inte ger avkastning. Därav följer, att investeringarna bör gynnas, eftersom de ökar resurserna. Vi får ett större realkapital och på så sätt får kommande generationer det mycket bättre. För många är det fullt klart att det som kallas konsumtion kan vara mycket avkastande, mycket mer än en investering. Det

5 Keynes sid 62

OM BEGREPPET FÖRETAGSDEMOKRATI

är helt fel att skilja på konsumtion och investering i någon värderande bemärkelse.

Den ekonomiska politiken bör därför inte gå ut på att gynna investeringarna, utan syfta till att gynna vissa former av mänsklig aktivitet oberoende av huruvida de i dag kallas konsumtion eller investering.

Frågan om företagsdemokrati innefattar många olika problem, som griper in i varandra. Det är svårt att säga i vilken ordning man skall försöka lösa problemen, men så länge de upplevs som beroende av en intressekonflikt, gör man det extra svårt att nå ett positivt resultat.

Litteratur

Keynes J. M. *The general theory of employment, interest and money*. London 1936.

Mishan E. J. *21 felslut i den ekonomiska debatten*. Stockholm 1970.

Rhenman E. *Företagsdemokrati och företagsorganisation*. Stockholm 1964.

Ross Alf. *Varför demokrati*. Stockholm 1965.

Lingvistik och språkinläring

Bertil Malmberg

Den allmänna språkvetenskapen har, som framgår av namnet, till sitt objekt det för allt mänskligt språk gemensamma. Den sysslar främst med språket som företeelse i sig, och den beaktar de enskilda språken, endast i den mån dessa kan leverera exempel till belysning av allmänna företeelser, och då i första hand av språkets interna eller immanenta egenskaper och funktioner. Men den har givetvis också att beakta språket i alla dettas externa aspekter, som socialt, psykologiskt, historiskt och kulturellt fenomen, och därmed att utreda dess relationer till hela den omgivning, i vilken språket fungerar. Dessa senare, och därmed också språkforskningens förhållande till en rad gränsdiscipliner, var länge en central problematik, som ibland rent av skymde blicken för det som definitionsmässigt dock borde vara lingvistikens huvuduppgift: att beskriva språkets immanenta struktur och därmed kartlägga både den språkliga kommunikationsmekanismen och kommunikationsprocesserna (dessa båda begrepp ungefär svarande mot vad Saussure kallade respektive *langue* och *parole*, mer exakt mot Trubetzkoy's *Sprachgebilde* och *Sprechakt*, Hjelmslev's *sprogbygning* och *sprogbrug*).

Om lingvistiken är vetenskapen om både språkets inre och yttre relationer, så måste följderna bli, att språkforskningens roll för förståelsen av språkinläring och språkundervisning också i hög grad kommer att betingas av

denna oundvikliga dubbelhet: den interna strukturen och de externa relationerna. Lingvistikens rymmer alltså utom den rena språkteorien också sådana forskningsområden som språkpsykologi, språkfilosofi, språksociologi, språkpatologi, filologi osv. För att förstå, hur en individ tillägnar sig ett språk, måste man veta det väsentliga om språkets egen byggnad och funktionssätt. Men man måste också kunna sätta den språkliga mekanismen i relation både till individen och till den grupp, inom vilken denna mekanism skall fungera. Man måste se det ömsesidiga sambandet mellan språket och dettas utomlingvistiska kontext, både den sociala, den psykologiska och den kulturella. Och man måste slutligen också — åtminstone i någon mån och på vissa nivåer — beakta språkets dubbla egenskap av statiskt, tidlöst system och av dynamiskt, ständigt föränderligt historiskt förlopp.

Språkets teori har skiftat genom århundraden och årtusenden. Detsamma gäller teorien för språkets inläring, respektive utlärande. Det är instruktivt och belysande att följa återspeglingsarna av de språkteoretiska förändringarna också på det mera samhällstillvända, praktisk-pedagogiska planet. Om teorierna om språkinläring under vissa perioder har måst utformas oberoende av, eller i varje fall utan direkt stöd från språkteoretisk forskning, så beror detta på att denna senare tidvis varit så starkt inriktad på problem utanför tillämpningarnas områden, att kontakterna försvagats eller helt upphört. Detta var särskilt fallet under den ensidigt historisk-diakroniska och komparativa epok, som började med de stora 1800-talskomparatisterna Rasmus Rask och Jacob Grimm och som sträckte sig fram till strukturalismens genombrott efter publiceringen av Saussures postuma »Cours de linguistique générale» (från 1916), dvs. huvudsakligen under loppet av 1920- och 1930-talen.

Men innan vi går över till att se närmare på hur synen på språktillägnandet präglas av teorierna om språket, kan det vara ändamålsenligt att definiera innebörden i en ständigt återkommande och ständigt aktuell problematik: språkets biologiska bas, och att till denna göra några mera allmänna preciseringar. Att säga, att det mänskliga språket är biologiskt baserat, är i viss mening att säga en självklarhet. Språkfunktionen kan inte fyllas utan

stöd av en rad rent biologiska (fysiologiska) mekanismer, från ljudbildningen i den s. k. talapparaten och ljudregistreringen i hörselmekanismen till de neurofysiologiska skeendena, som styr talproduktionen och tolkar signalerna. Defekter i något av leden i denna långa kedja medför ofelbart störningar av den språkliga kontakten. Hjärnskador, dövhet, motoriska rubbningar, svåra lokala missbildningar eller förvärvade skador kan starkt försvåra eller i extrema fall helt omöjliggöra all språklig kommunikation. Ser vi det mänskliga språkets väsen helt eller delvis i dess karaktär av på »normalt» sätt artikulerat tal och av auditiv varseblivning av sådant, så blir givetvis redan en perifer biologisk bas en nödvändig förutsättning för språk. Men om vi vill fatta begreppet språk allmännare och t. ex. i det skrivna eller på annat sätt realiserade språket se likvärdiga och med talet parallella manifestationer av en mera allmän språkförmåga, då blir slutsatsen först och främst, att den biologiska basen måste förläggas djupare och ges en långt mera allmän definition. Då blir det artikulerade talet bara en variant — låt vara en viktig och högfrekvent sådan — bland andra möjliga. De olika typer av språk, som faktiskt existerar, kan dels vara varianter av en och samma språkstruktur. Så är t. ex. åtminstone i stort sett den med vanlig bokstavsskrift utformade varianten av språk en annan realisation av samma system som det talade språket. Dels kan dessa typer företräda helt andra strukturer. Så är fallet med vissa skriftformer, med de dövas teckenspråk och med olika flaggsignalsystem. Att de olika manifestationerna av samma struktur också, trots sin periferiskt olika utformning, förutsätter samma hjärnfysiologiska grundmekanism — samma typ av kapacitet —, är ju uppenbart. Men det är också ganska klart, att olika strukturer ytterst förutsätter samma allmänna förmåga. Språkets biologiska bas blir i så fall reducerad till en central hjärnfunktion av tämligen allmänt slag.

Här inställer sig emellertid en andra, för vår syn på språkets biologiska bas avgörande fråga: är denna centrala funktion bara ett utslag av en mera allmän kapacitet av viss typ — främst en framträdande abstraktionsförmåga —, eller når den s. a. s. längre upp, till själva den specifikt språkliga strukturen eller rent av till speciella drag i denna. Med andra ord, är män-

niskan i någon mening förprogrammerad för språk? Föds hon med en inbyggd språkmekanism, som bara behöver den talande omgivningen som incitament för att utlösas och träda i funktion, eller utgör det medfödda arvet bara en mer allmän förmåga att spela komplicerade spel, vilken då naturligtvis utgör basen även för andra slag av invecklade, semiotiska beteenden? Enklare uttryckt, är det som människan förmår som människa, bara en allmän kapacitet att skapa och realisera komplexa system, eller är det därutöver en speciell fallenhet för en i traditionell mening språklig struktur? Svaret på den frågan måste bli betydelsefullt för vårt ställningstagande både till problemet om barnets första språkinlärande och till vår syn på den senare inläringen av andra och följande språk vid högre ålder.

Om vårt svar på den senare frågan blir jakande, blir det en angelägen uppgift att söka finna dragen hos den universella struktur, som ligger under alla existerande språkssystem. De enskilda systemen måste då ses som härledda ur denna. För barnet blir språkinlärandet ett tillägnande av regler för hur den medfödda mekanismen skall fås att generera de för omgivningens språk kännetecknande ytstrukturerna. För den språkstuderande blir inläringen av det nya språket en fråga om att utifrån den allmänna bas man redan behärskar, finna vägen till de från det första språket avvikande reglerna.

Tar vi däremot parti för det förra alternativet, då blir varje särskild språkstruktur ett *unicum*, som med sitt speciella system står hindrande i vägen för, eller i varje fall verkar fördröjande på tillägnandet av ett annat. Vägen till det andra och det tredje språket måste då nödvändigtvis så långt möjligt läggas utanför det (el. de) redan behärskade. Modersmålet blir ett hinder vid inläringen av främmande språk. För den senare teoriens företrädare blir det en tillgång. Den allmänna »intelligensen» med en särskild »språkförmåga» som ett utslag av denna blir den enda gemensamma, sammanfattande faktorn.

Denna motsättning har här givetvis skärpts *in absurdum*. Även den som inte accepterar Chomsky-gruppens benägenhet att i en specifikt språklig struktur se en i människan inbyggd mekanism, måste givetvis medge före-

LINGVISTIK OCH SPRÅKINLÄRNING

komsten av en rad språkliga *universalia*. Vissa språkliga kategorier finns i alla kända språk. Alla har t. ex. den s. k. dubbla artikulationen eller fonem-principen. Denna innebär dels de språkliga utsagornas uppbyggande av meningsfyllda minimala enheter eller morfem (»ord», ändelser, prefix, suffix osv.), dels dessas ytterligare sammansättning av minimala uttrycksenheter utan egen betydelse och med enbart diakritisk funktion, de s. k. fonemen, accenterna osv. Alla kända språk har vidare två slag av fonem: betingande (vokaler) och betingade (konsonanter). Alla språk känner satser, över- och underordning och en åtminstone relativ skillnad mellan semantiskt rikare, konkretare lexikaliska element (»ord») och semantiskt abstraktare, funktionella sådana (»formord», på vilka våra prepositioner, konjunktioner osv. ger exempel). Över huvud utgör den allmänt hierarkiska princip, som bl. a. tar sig uttryck i vokal- och konsonantdistinktionerna, i över- och underordning av satser och mera allmänt i rektion och kongruens, en universell språklig strukturprincip. Men frågan är, om man i dessa allmänna principer skall nöja sig med att se utslag av en allmänt rationell och ekonomisk princip, längre driven och långt mera utstuderad i språkssystemen än i andra systematiskt uppbyggda komplex av mänskliga beteenden. Personligen är jag böjd för att tro det senare. Men jag vill understryka, att oavsett var man vill förlägga gränsen mellan det »förprogrammerade» och det språkspecifika, så utgör förekomsten av språkliga *universalia* en faktor att räkna med åtminstone inom teorien för det sekundära språkinlärandet. Tesen, att varje språk är unikt, blir i varje fall under sådana förhållanden betydligt överdriven. Och framför allt finns det ju väsentliga gradskillnader i fråga om språklig olikhet.

En aspekt hos språket, som har varit en stark motivering för tesen om den förprogrammerade språkförmågan, är givetvis dess kreativa eller generativa karaktär. Vi vet, att varje talande eller skrivande människa producerar ständigt nya, aldrig förut hörda utsagor, och att varje lyssnande eller läsande mottagare (under givna betingelser) begriper även det som aldrig tidigare nått hans öra eller öga. Detta har med all rätt anförts mot idén om språket som imitation och språkinläringen som ett fixerande av betingade

reflexer. Det synes mig personligen, att båda dessa aspekter av företrädarna för respektive teori har starkt överdrivits. Att vår språkbehärskning skulle kunna reduceras till en serie betingade reflexer, är snarast en ren orimlighet. Antagandet, att vi bara skulle kunna yttra det vi lärt oss att yttra som response till en bekant stimulus, skulle ju innebära, att vår språkförmåga likställdes med hundens reaktion på inlärd signal. Det mänskliga språket innebär ju just, att vi kan något väsentligt mer, att vi kan producera ständigt nya yttranden som svar på ständigt nya stimuli. Den mänskliga språkmekanismen är till själva sin karaktär generativ. Hjelmslev uppställer i sin *Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse* (från 1943) som princip för den immanenta språkbeskrivningen, att denna skall göra reda för den modell, med vars hjälp vi kan bilda ständigt nya utsagor på språket i fråga. Detta var en klart generativ lingvistisk programförklaring femton år före Chomsky. Denna mekanism omfattar för varje språk ett förråd av diskreta element (paradigm), som talarna av språket i fråga behärskar (att inte alla medlemmar av ett språksamfund behärskar alla, ändrar ingenting principiellt häri), och ett förråd av regler (fonotaktiska, syntaktiska osv.), som (med motsvarande reservationer) behärskas av alla och som sätter de talande i stånd att kombinera och riktigt nyttja dessa element för uppbyggandet av utsagorna (syntagm, syntagmförbindelser, dvs. satser, meningar, perioder osv.). Å andra sidan får vi inte glömma, att människan i motsats till vissa djur bara kan generera sådant, som hon redan upplevt en modell för. Redan det faktum, att ett barn i isolering aldrig börjar tala, är bevis nog för detta. Mowgli tjöt med ulvarna. Han talade inte.

Om alltså dessa paradigm och dessa regler för generering av syntagmen på något sätt eller till någon del är baserade på en hos människan nedärvd mekanism av samma slag, som den som styr fåglarnas bobyggande, eller om den träder i funktion genom en erfarenhetsmässigt grundad identifikation av mönster bakom de konkreta utsagorna — mönster, som alltså blir utgångspunkter för nya utsagor uppbyggda enligt samma modell —, blir en fråga av stort teoretiskt intresse för vår förståelse av språkets innersta väsen men får mindre avgörande betydelse för lingvistikens tillämpning på

språkinläringens praktiska problem, om vi bara en gång har gjort klart för oss, att den extremt behaviouristiska stimulus-response-modellen alls inte täcker våra språkliga beteenden och därför inte heller duger som bas för en teori vare sig för primär eller sekundär språkinläring.

Att den behaviouristiska modellen inte duger, eller i varje fall inte räcker, för full förståelse av språkinläring och språkbehärskning, innebär emellertid inte, att inte vissa språkliga beteenden fungerar enligt denna princip. Så innebär t. ex. behärsksningen av språkets uttryckssida dels en förmåga att aktivt och passivt laborera med ett bestämt och begränsat antal distinktiva element (fonem) — att kunna nyttja dem med betydelseskiljande funktion i talproduktionen och att kunna identifiera dem i den språkliga varseblivningen, dvs. att kunna segmentera den fysiskt sett kontinuerliga ljudvågen —, dels en tillämpning av mekaniserade idiomatiska vanor, som utan att direkt påverka innebörden i det sagda ger talet dess specifika färgning. Dessa senare hör till det som är mekaniserat och omedvetet i språket och som därför också vid inläringen skall tränas till att bli en mekanisk response på den stimulus, som i det här fallet helt enkelt är valet av språk. Dessa vanor är förutsägbara och därmed utan direkt informationsvärde. En språklig utsaga representerar alltså dels ett val träffat av talaren — val av ord, former, konstruktioner, stil —, dels ett av gällande bruk bundet beteende. Man kan på franska välja mellan presens och futurum i *je crois qu'il est malade* och *je crois qu'il sera malade* (= resp. »är» och »kommer att bli sjuk»). Talaren träffar här sitt val mellan språkets alternativ med hänsyn till vilket innehåll han vill förmedla. Men han kan aldrig säga annat än *j'ai peur qu'il soit malade*, oavsett om han avser nuet eller framtiden. Han är bunden av språkets tvång. Konjunktionen är för den infödde ett automatiskt beteende — en av verbfrasen betingad reflex —, inte ett val mellan möjligheter. Denna dubbelhet präglar hela vår språkbehärskning, och den måste återspeglas i inlärningsmekanismen. Här är den av äldre direktmetod så omhuldade och av en senare insiktsideologi avvisade pattern-drill-övningen berättigad.

Efter denna snabbskiss av en aktuell problematik kan det kanske vara av

intresse att ge en kort historisk återblick på relationerna mellan allmän språk teori och språkinläringsteori. Det kan då vara ändamålsenligt att först erinra om rationalismen och den franska 1600-talsgrammatiken. Port-Royals och den allmänna grammatikens statiska språkbeskrivning var bestämd av det mänskliga förnuftet. Den var en »grammaire raisonnée». Och det var i kraft härav, som den blev normgivande för språkbruket. Den allmänna, »förnuftiga» och normativa grammatiken kunde alltså läggas till grund både för bättre utbildning i modersmålet, dvs. för en rationell språkvård, och i förekommande fall för undervisning i främmande språk. Den enda principiella svårigheten låg för vårt sätt att se i att den »förnuftiga» grammatiken byggde på arvet från antiken och därför helt eller delvis identifierades med de klassiska språkens system. Vi kan lättast och mest drastiskt se denna svårighet illustrerad, om vi studerar den tidens missionärers grammatikor över olika infödingsspråk i Afrika och Amerika. Vi kan också se återspeglingsarna av denna klassiskt dominerade grammatikuppfattning i de äldsta grammatikor, som på 1500- och 1600-talen började ges ut över Europas olika nationalspråk (Antonio de Nebrijas spanska redan 1492). De franska 1500-talsgrammatikernas verk återspeglar författarnas kamp för att från klassiska utgångspunkter komma till rätta med det moderna språkets system.

Om någon i stor skala bedriven undervisning i de moderna europeiska språken var det av naturliga skäl inte tal vid en tid, när latinet ännu allmänt brukades eller blott sakta började att som internationellt språk vika för franskan. Problemet var därför knappast brännande. Och för de blivande lärdes utbildning i latin och grekiska fanns en adekvat mall. I den mån kunskaper i de talade kulturspråken krävdes — t. ex. av franska hos 1700-talets högre ståndskretsar —, så torde de i stor utsträckning ha förvärvats genom något slags direktmetod, ofta med hjälp av infödda språkmästare eller guvernanter.

Omställningen vid 1800-talets ingång från rationalism till romantik — densamma som på naturvetenskapernas område speglas av motsättningen mellan Linnés en gång för alla av Gud fixerade statiska system och det evo-

lutionstänkande, som ehuru utformat tidigare fick sitt mest berömda uttryck i Darwins teori om arternas uppkomst — ledde inom språkvetenskapen till framväxten av den komparativa och sedan också den historiska eller diakroniska lingvistik, som helt skulle dominera förra århundradet och en god del av detta. Den slående parallellismen mellan biologers och lingvisters utformningar av den evolutiva beskrivningen har nyligen illustrerats av Joseph Greenberg. Målsättningen blev för komparatisterna att fastställa språkens inbördes släktskap och att rekonstruera det gemensamma urspråk, ur vilket alla de indoeuropeiska språken förmodades genom en fortgående differentiering ha utvecklat sig. För beskrivarna av de enskilda språken gällde uppgiften att göra reda för utvecklingens gång, att på basis av äldre material, genom studiet av ålderdomliga dialekter eller genom insikter i bl. a. fonetik beskriva förändringarnas mekanism, helst också att förklara dessa. Fonetiken hade som vetenskap vuxit fram ur tron på möjligheten att genom ett minutiöst studium av språkljuden förklara ljudskridningarna och därmed språkförändringarna. Och eftersom språkljuden beskrevs och definierades i fysiologisk-artikulatoriska termer, var även den förklaringen ett uttryck för tron på en biologisk bas för språket. August Schleicher hade i en berömd skrift från 1863 etablerat överensstämmelsen med förhållandena i naturens värld (mellan Darwins teori och den historiska lingvistiken). Det var de automatiskt verkande, undantagslösa ljudlagarna, som förmodades ligga i botten på språkutvecklingen. Ändringar av formläran sågs som följdfeomen till ljudförändringarna (bortfall eller försvagning av änder ledde till morfologiska reduktioner osv.). De syntaktiska modifikationerna blev konsekvenser av morfologiska omstuvningar (t. ex. av att ordföljden fixerades, i och med att inga formolikheter längre markerade de grammatiska funktionerna). Och vissa ändringar i lexikonet tillskrevs fonetiskt sammanfall med ty åtföljande krav på differentiering. Analogien var den enda faktor, som godtogs som legitim förklaring till avvikelser från de undantagslösa ljudlagarnas verkningar.

Denna diakroniskt och samtidigt mekaniskt uppfattade lingvistik fick i sin senare, av den junggrammatiska skolans store bestämda form en ny, av

de exakta vetenskapernas framväxt från seklets mitt betingad utformning. Språkforskningen måste vara en vetenskap om lagar för att bli erkänd som en vetenskap *stricto sensu*. Man talade om språket som en levande organism, om språkets lagar (jfr Rydqvists berömda arbete *Svenska språkets lagar* från 1850 till 1883) och om ordens liv. Och när till sist genom Michel Breal och Antoine Meillet även betydelseförändringarna kommer in i bilden av en fortgående språkutveckling, så är det en visserligen med nödvändighet modifierad men ändå alltså mekanisk språkuppfattning, som ligger i botten. Mot denna i sin extrema form klart »materialistiska» språksyn står den s. k. idealistiska, av Croce inspirerade och av Vossler utvecklade skolan i en bjärt motsättning. För idealismen blir språkets förändring utslag av en ny »Geist». Utvecklingen från syntetiska till allt mer analytiska språkformer i Västeuropa blir ett uttryck för en tilltagande abstraktions- och analyseringsförmåga. I Jespersens utvecklingsoptimistiska språksyn innebär denna utveckling en förbättring av språkets ändamålsenlighet (»progress in language»).

Varken i sin klassiska eller i sin av idealistiska strömningar modifierade form kunde emellertid den diakroniska lingvistikern mer än tillfälligt och perifert bidra till språkinläringens problem. Att genom historisk metod söka nå ned till det mänskliga språkets ur- och förstadier fördömdes snart nog och med all rätt som ovetenskapligt. När den berömda Société de linguistique de Paris uttryckligen förbjöd behandling av ämnen om språkets ursprung på sina sammanträden, så var detta en drastisk reaktion mot ett äldre, ovetenskapligt fantiserande om urspråket. Genom naturvetenskaperna hade man fått ett riktigare tidsperspektiv på den talande människans historia. Varken de äldsta kända eller de förment primitivaste av existerande språkformer representerar typer, som i något väsentligt avseende kan anses stå språkets förstadier närmare, än vad våra s. k. kulturspråk gör. Ännu en äldre generation av 1800-talslingvister hade menat sig med de äldsta kända proven på indoeuropeiskt språk (de äldsta grekiska och indiska texterna), ha starkt närmat sig den tid, då det mänskliga språkets urform talades av Adam och Eva i paradiset. Det mänskliga språkets uppkomst

LINGVISTIK OCH SPRÅKINLÄRNING

och äldsta former är inte något historiskt problem. Det är strukturellt, psykologiskt och sociologiskt. Däremot tilldrar sig barnets språktillägnande intresse från forskare, som menar sig i barnens språk finna förklaringar till språkets förändringar i tiden. Bl. a. vill man i övergången till en ny generation se en faktor i utvecklingen. Individen traderar, tror man, till sina barn en modifikation av föräldrarnas språk, betingad av ofullkomlig imitation och identifikation. För problemet om metoder för det senare inlärandet av främmande språk hade den historiska språkvetenskapen endast ett sekundärt och perifert intresse. Vissa upplysningar och notiser av historisk art kan vara till glädje för mera avancerade språkstudier, genom att de t. ex. kan kasta ljus över oregelbundenheter och skenbara besynnerligheter i det synkroniska systemet. Att många synkroniska, generativa regler direkt återspeglar tidigare förändringar, är en sak, som på sistone bidragit till att åter höja intresset för diakronien. Att den historiska bakgrunden är av betydelse för förståelsen av inlärningspråkets utomlingvistiska (kulturella, sociala, litterära) kontext och därmed på en annan nivå kan gagna även språkinlärandet, är uppenbart.

Emellertid är det ett faktum, att det behov av vetenskaplig grund för en språkundervisning, som utvecklades överallt i Europa och även i USA och som in på detta århundradet efter hand skulle bli en viktig del även av den obligatoriska skolans program, inte kunde tillgodoses av den exklusivt historiska lingvistik. Den begynnande språkundervisningen var utan stöd i utvecklandet av sin metodik och sin ideologi. Visserligen var den historiskt jämförande språkvetenskapen grundad på en princip, och hade f. ö. hos sina främsta företrädare ofta fått en utformning, som skulle bilda direkta utgångspunkter för en senare omställning i strukturalistisk anda. Den av Saussure formulerade och av främst Hjelmlev utvecklade tesen, att språket är form, icke substans, fanns implicit i ett komparativt tänkande, som grundade sina identifikationer av olika språks tecken på funktionen, inte på substantiell (fonetisk) likhet. Det var de regelbundna motsvarigheterna mellan fonemen i tecknens uttryck, inte någon fonetisk likhet mellan dessa, som utgjorde grunden för fastställandet av genetisk släktskap. I it. *figlio*

och sp. *bijo* (båda av lat. *filius*) svarar fonemen mot varandra på ett sätt, som återkommer i serier av andra ord med identisk eller snarlik betydelse (jfr beträffande motsvarigheten mellan /λ/ och /x/ ytterligare *migliore* — *mejar*, *aglio* — *aio* osv.). Om någon fonetisk likhet är det inte fråga. I de av komparatisterna beskrivna stora ljudskridningarna (t. ex. den germanska eller den högtyska) var det hela system av uttryckselement, som försköts, inte isole-rade enheter. Och när analogibildningen godtogs som en ljudlagarna mo-difierande faktor, så var det även där system- och modellbegreppen, som tillmättes en avgörande vikt i den språkliga mekanismen. Avvikelserna eli-minerades genom att formerna anslöts till givna mönster. Tanken var klart struktural.

Det fordrades bara ett enda steg, ett till synes enkelt grepp, för att den moderna strukturalismens systematiska språktänkande skulle realiseras. Det steget togs av den genialaste av komparatister, av Saussure, när denne i sina (i *Cours* senare postumt utgivna) föreläsningar krävde lika rätt för den synkroniska och den diakroniska lingvistik. Därmed låg vägen öppen för en funktionell beskrivning av den språkliga mekanismen som synkroniskt fenomen. Det från komparatismen övertagna formbegreppet kunde över-föras på synkronien och bli till den glossematiska språkbeskrivningens rent funktionella, av substansen oberoende beskrivning. Språkets roll som överförings- och kontaktmedel, dess uppbyggnad och funktionssätt hade ställts i förgrunden för den lingvistiska forskningen. Språkinläringens te-ori hade därmed fått en möjlighet att fast förankras i en allmän teori om språket. Man kunde genom att söka sig ned till de enklaste och därmed ock-så allmännaste språkstrukturerna få andra möjligheter än förr att kasta ljus över den språkliga kommunikationens urstadier och att bättre förstå bar-nets väg till sitt modersmål. Men systemsynpunkten och den funktionella aspekten gav också helt andra möjligheter än den diakroniska lingvistik att belysa, vad som sker, när språken möts och när ett nytt språk skall lagras på ett redan inlärt. Det blev möjligt att påvisa en hierarkisk ordning i bar-nets språktillägnande, som kunde ge ledning vid undervisning i ett andra och ett tredje språk. En motsvarande men omvänd ordning, från det kom-

plexa till det enkla, kunde iakttagas hos afasidrabbade. Och det visade sig, att de enklaste strukturerna också var de i språken allmännaste. Konturer-
na av en universell struktur började skönjas. På det språkliga uttryckets
(fonemsystemens) område blev detta först påvisat av Roman Jakobson i
det viktiga arbete om barnspråk och afasi, som han publicerade som lands-
flyktig i Uppsala 1941 (*Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*).
Principiellt bestod Chomskys och den generativa lingvistikens insats drygt
femton år senare i att denna Jakobsons tes utsträcktes till att gälla hela
grammatiken och över huvud alla språkets plan. Den var alltså ytterst en
tillämpning av den hierarkiska principen. Det är välbekant, att t. ex. barn
använder samordning, innan de nyttjar över- och underordning. Att sam-
ma ordningsföljd bör gälla vid inläring av nya språk, säger sig självt.

Den klassiska strukturalismen, sådan den utformades av bl. a. Pragsko-
lan, Hjelmslev, Martinet och Bloomfield, hade i hög grad baserats på Saus-
sures tes, att det språkliga tecknet är arbiträrt. Den innebar i sin allmännas-
te tolkning, att språket är en struktur *sui generis*, att denna alltså är obero-
ende av utomspråkliga faktorer och att ingenting annat än den tillfälliga soci-
ala konventionen motiverar dess specifika form. De grammatiska begrep-
pen berövas sin allmängiltighet, de semantiska kategorierna likaså. Ett in-
nehåll format på ett språk kan inte utan att modifieras överföras till ett an-
nat. Översättning är teoretiskt omöjlig. Språkets kategoriseringar är sam-
hällets. Språkssystem och föreställningsvärld blir identiska begrepp. En yt-
terligare inspirationskälla fick denna språksyn i den relativism, som grun-
dades på B. Lee Whorfs och de amerikanska kulturanthropologernas analy-
ser av språk och kultur hos nordamerikanska indianstammar. Ett språkligt
element hör oupplösligt samman med sin sociala, religiösa och kulturella
kontext och kan inte brytas ut ur denna.

Konsekvensen på språkinlärningsplanet av denna relativism blev som
bekant den s. k. direkta metoden. Eftersom modersmålet och inlärnings-
språket är fundamentalt olika, kan det senare inte läras med utgångspunkt
från det förra. Behärskningen av ett nytt språk förvärfvas inte genom ett in-
sättande bara av nya namn på från modersmålet välbekanta begrepp. Ett

språk är enligt Saussure och Hjeltslev inte någon nomenklatur eller uppsättning av etiketter, som kan appliceras på redan existerande betydelser. Vägen till det nya språket måste, liksom då det gällde det första, gå direkt från den utomspråkliga »verkligheten» (referenten) till de nya språkliga tecken, som skall överföra kunskapen. Modersmålet blir ett handikapp.

Det skulle inte dröja länge, förrän den praktiska språkundervisningens män insåg, att denna attityd måste modifieras. Alla språk är, trots Saussures och Whorfs teser, inte i samma grad olika. Behärsksningen av modersmålet innebär, att ett stort antal språkmekanismer — dvs. alla de som är gemensamma — redan behärskas. Det blir då rationellt att koncentrera inlärningsarbetet på det som skiljer. Så föds den kontrastiva analysen, som genom jämförelse språken emellan fastlägger, vad som är nytt och därmed svårt. Behärsksningen av ett språk gör inläringen av de följande lättare.

En princip i den direkta metoden är, att språkets element skall läras och förstås i situationer, där sammanhanget ger besked om betydelsen (den yttre situationen, föremål, bilder osv.) eller förklaras med hjälp av redan känt språkmaterial (synonymer, parafraser). Det är barnets språkinlärande, som tas som modell för inläring av sekundärspråken, och det är samma mekanism — generalisering utifrån upprepade fall —, som skall bereda vägen till full språkbehärsksning. Skillnaden mellan barnets inlärande och skolelevens blir bara, att det senare styrs av lärare och kursförfattare, genom att material presenteras i en — på kontrastiv bas vald — ordning och genom att medelst tekniska hjälpmedel upprepning och inprägling av mönsterna kan förverkligas i önskad omfattning.

En viktig skillnad mellan olika strukturala skolor skulle emellertid snart komma att lämna spår också på det tillämpade planet. Struktural språkvetenskap har gått fram efter i huvudsak två linjer: en kvalitativ och en kvantitativ. Med den metodik, som strukturala analyser vanligast använder för att fastställa språkets invarianter — kommutationen (utbytet av ett segment mot ett annat för att pröva, om detta medför ändring i språkets andra plan, ett uttryckselement i innehållet och ett innehållselement i uttrycket) —, blir resultatet en inventering av språkets möjligheter: dess förråd av vo-

LINGVISTIK OCH SPRÅKINLÄRNING

kaler och konsonanter, av tempus-, modus- och kasuskategorier, av semantiska distinktioner. Det man får veta, blir alltså, om man på ett givet språk kan eller inte kan bruka läpprundning för att skilja två vokalfonem åt (/i/ ~ /y/), om ett språk känner eller inte känner slutna stavelser eller initiala konsonantgrupper, om det känner eller inte känner tempusböjning av verben, osv. Det finns alltså bara två alternativ. En sådan kvalitativ beskrivning ger m. a. o. en bild av ett språks potentiella resurser. Den säger ingenting om i vilken utsträckning dessa möjligheter kommer till användning. Nu vet vi alltsedan Zipfs grundläggande undersökningar, att det råder stora olikheter beträffande utnyttjandegraden av de olika distinktiva resurserna och också, att de olika elementens frekvens står i omvänd proportion till deras komplexitet (jfr Jakobsons lag ovan). Varje text utgöres till en alldeles övervägande del av ett mycket litet antal ständigt återkommande ord. I alla språk är långa ord ovanligare än de kortare, enkla konsonanter eller konsonantgrupper vanligare än mera komplicerade, främre rundade vokaler ovanligare än främre orundade, tonande konsonanter ovanligare än tonlösa, osv. Dessa konstateranden kunde inte undgå att få återverkningar också för teorien om språkinlärandet. Språket har alltså en statistik, på allmänna lagar baserad aspekt. Om ett nytt språk skall nötas in genom systematisk mönsterdrill, blir det angeläget att tillse, att dessa mönster är högfrekventa och värda den möda, som ägnas dem. Det centrala ordförrådet blir t. ex. ett centralt begrepp inom språkpedagogiken. Språkets för eleven nya fonologiska och grammatiska mönster skall läras in enligt en progression, som beaktar deras frekvens.

Bland språkteoretiker, som i motsättning härtill helt tagit fasta på det möjliga i språket, märkes Hjelmlev och Chomsky. Den senares kompetensbegrepp är ju just en fråga om vad man kan, inte vad man vanligen gör. Till detta har emellertid hävdats, att även språkelementens frekvens (i lexikon, i grammatik och i fonemsystem) bärs upp av allmänna lagar och därmed hör till bilden av språkstrukturen. Invändningar mot ett alltför starkt hävdande av den kvantitativa synpunkten har motiverats med påpekandet, att språkbehärskning mer skulle vara en fråga om förtrogenhet med möns-

ter och strukturer än med vad som är vanligast, och att inläringen underlättas mera av homogenitet i system och delsystem än av mekanisk innötning och drill. En lågfrekvent typ är inte alls svår att lära in eller minnas och behöver heller inte tränas så hårt, om den fyller en plats i ett harmoniskt system, som eljest skulle vara defekt. En presentation av helt utbyggda paradigmen blir ett bättre stöd för minne och språkbehärskning än en ensidig koncentration på innötning av de vanligaste typerna. Regeln kan hjälpa eleven att snabbare komma underfund med mönstret bakom typexemplen. Minnet får ett stöd i insikten.

I själva verket har vi här teoretiskt att göra med två aspekter hos språkstrukturen, som det inte bara är fråga om att välja emellan. De kan sägas både betinga och komplettera varandra. Dualismen gör sig gällande såväl i språkmekanismen som i språkbeskrivningen. Vad den förra beträffar, så gäller det, om den skall tolkas informationsteoretiskt i termer av probabilitet, så som en hel skola av franska och amerikanska teoretiker har velat det, eller om en senare generativt uppfattad språkmodell bättre beskriver och förklarar språket. Vad beskrivningen angår, så kommer här in den kontroversiella frågan, om ett material — en corpus — eller en infödd talares intuition skall utgöra bas för språkbeskrivningen. Vad slutligen materialet beträffar, så har förf. till dessa rader i flera sammanhang framhållit, att språkbeskrivaren alltid står inför nödvändigheten av att träffa ett val mellan sådant språkmaterial, som bör dragas in i beskrivningen, och sådant som kan eller bör lämnas utanför (perifera, inlånade, tillfälligt uppdykande typer). Det kan gälla en avgränsning av språktillståndet i tiden (arkaismer, neologismer), i rummet (dialektismer) eller socialt (vulgärspråk, fackspråk, slang). Även i språkinläringen återspeglas dessa till synes motsatta ståndpunkter. Övningsmaterialet i språkundervisningen bör givetvis återspegla det rådande språkbruket, men inte *in absurdum*. Valet måste alltid i viss mån bli arbiträrt. Detta arbiträra val kan emellertid träffas på ett sådant sätt, att det blir ändamålsenligt. Även lågfrekvent material kan behöva förmedlas i undervisningen. Den kvantitativa aspekten börjar träda tillbaka i text- och övningsmaterial.

LINGVISTIK OCH SPRÅKINLÄRNING

Redan den kontrastiva analysen hade inneburit ett avsteg från den ortodoxa direktmetoden i riktning mot en teoretisk-grammatisk styrning. De systematiska drillövningarna fyllde samma funktion som böjningsmönstren i den traditionella metodiken. Men redan genom den sammanfattande regel, som hjälper eleven att göra en generalisering, som han visserligen borde kunna klara utan, har ju en form av insiktsmetod åter kommit in i undervisningsmetodiken. Och nyare experiment har givit vid handen, att en viss grad av förklaring — anpassad till ålder och övriga förutsättningar — underlättar språkinläringen. Man ställer sig inte längre helt avvisande ens till översättningen. Ty om det, tvärt emot vad ortodox strukturalism hävdade, i alla språk finns en bas av universell struktur, av vilken de olika specifika språkstrukturerna bara är sekundära härledningar, då finns det också en fond av gemensamhet i mekanismen hos alla språk. Denna fond kan utnyttjas i det individuella språkinlärandet. Även om t. ex. inte fonemen är desamma från språk till språk, så är likväl alla språks fonem olika kombinationer av allmänspråkliga, distinktiva drag. Och på samma sätt kan de olika språkens skiftande begreppsstrukturer måhända ses som ytliga variationer av en gemensam grundstruktur av semantiska *universalia* (en gång Hjelmslevs kungstanke). Översättningen blir åter teoretiskt möjlig. För Roman Jakobson är översättbarheten («la traduisibilité») ett grunddrag i språket.

Just nu befinner sig både språkteorien och språkpedagogiken i ett övergångsskede, ännu starkt dominerat av arvet från Saussure, Pragskolan, Hjelmslev och Bloomfield men samtidigt bragt i gungning genom Chomskys fullföljande av Jakobsons stora teori och av dennes kritik av Saussure. Barnets språkinläring uppfattas inte längre som ett mekaniskt inövande av betingade reflexer, inte det senare inlärandet av ytterligare språk heller. Och när det visar sig, att barnet under sin språkutveckling realiserar lingvistiska typer, som det aldrig har hört hos sin omgivning utan som är en etapp på vägen mot en mera avancerad och mera språkspecifik form, då kanske man ändå — med rätt eller orätt — kan känna en frestelse att däri se ett argument för teorien om den språkliga förprogrammeringen, var och

LINGVISTIK OCH SPRÅKINLÄRNING

hur nu denna än i så fall skulle antas ha ägt rum. Förprogrammering kan man för övrigt tala om, även om denna skulle avse en väsentlig allmänare förmåga än den specifikt språkliga systembehärsksningen. Även i det sekundära språkinlärandet kan motsvarande stadier iakttagas — stadier av defekt språkbehärsksning (de s. k. felen) —, vilka kanske liksom hos barnet kan ses som naturliga etapper på vägen mot fullkomning.

Språkteori, barnspråksinläring och språkpedagogisk metodlära kan synas vara tre helt skilda forskningsgrenar utan gemensam nämnare. Och de är skilda. De måste hållas i sär och får inte genom slapphet hos utövarna glida över i varandra. Men de måste å andra sidan löpa parallellt. De måste ömsesidigt befrukta och berika varandra. Och det är naturligt, om skiftningarna i ett av dessa forskningsplan genast reflekteras i de andra. Företädarna för dessa tre forskningsområden får inte isolera sig från varandra, lika litet som de får isolera sig från de icke-lingvistiska gränsvetenskaper, med vilka de av naturliga skäl har så många beröringspunkter (filosofi, psykologi, sociologi, historia, litteraturvetenskap m. fl.). Och för teorierna om språktillägnet blir språkets relationer till individ och samhälle å ena sidan, till de »verkligheter» (referenter), varom talet och skriften handlar (i traditionell vetenskap talade man ofta om realfilologi), å den andra, ytterligare faktorer att beakta i både forskning och tillämpning. Man framför allt måste man minnas, att samtliga tre här berörda forskningsgebit på alla nivåer — även när vi når upp till de stora enheternas (litteraturverkens osv.) analys — är lingvistiska och att varken barnspråksforskning eller språkpedagogisk forskning med framgång kan bedrivas utan solid förankring i teorien, eller i någon teori, om språket.

De stora männens roll i historien

Erik Ryding

Frågan om vilka faktorer som bestämmer historiens lopp, tillhör de mycket gamla problemen. Under vissa perioder har den diskuterats flitigt, under andra har man betraktat den med resignation som olöslig eller åtminstone alltför tilltrasslad för att vara frestande att ge sig i kast med.

Det äldsta svaret torde vara, att det historiska skeendet dirigeras av viljan hos gudomliga väsen. Den uppfattningen möter redan långt innan det fanns någon filosofi. Vi finner den sålunda, ehuru givetvis inte systematiskt utformad, i de homeriska dikterna. De olympiska gudarna framkallar känslor hos människorna och får dem därigenom att bete sig på det ena eller det andra sättet, och ibland intervenerar de personligen i striderna, vanligen med avgörande resultat. Trojas öde beror i första hand på utgången av kampen mellan de olika gudapartierna. På likartat sätt är det i Gamla Testamentets historiska böcker Jahve, som skänker seger eller nederlag.

Vidare har det hävdats, att historiens utformning bestäms av allmänna lagar, vilka t. ex. kan vara av geografisk art som hos Montesquieu, Dubos eller Buckle, av logisk som hos Hegel, av psykologisk som hos Comte och Mill eller av ekonomisk som hos Marx-Engels. Också biologiska faktorer har ju ofta tillmätts stor betydelse.

Slutligen har man — för det tredje — menat, att det är de enskilda individerna och speciellt de s. k. stora personligheterna, som avgör skeendets

lopp.

Problemställningen

Beträffande samtliga teorier är det ju i princip möjligt att framställa dem absolutistiskt, så att den aktuella typen av orsaker skall förklara allt, eller att ge dem en svagare utformning, som säger att skeendet i stort sett präglas av de faktorer man pekat ut, men att de inte är helt allenarådande. Historiens allmänna riktning kan t. ex. antagas vara en funktion av naturförhållanden, ehuru dess detaljer påverkas också av andra omständigheter. I praktiken är det emellertid, såvitt jag vet, endast vissa typer av den religiösa determinismen, som framträtt med anspråk på att förklara allt. För personlighetsteorins del kan man visserligen anföra enstaka vittgående uttalanden — så deklarerar Carlyle på första sidan i sin bok *On Heroes, Hero-worship and the Heroic in History*, att historien om vad människan uträttat i världen i grund och botten inte är något annat än berättelsen om de stora män, som levat och verkat där. Men något mera omfattande, systematiskt genomfört försök att framställa de individuella egendomligheterna som historiens enda determinerande faktor torde knappast föreligga. Skälen till detta är uppenbara: den som vill förneka, att naturförhållanden eller t. ex. epidemiska sjukdomar haft något som helst inflytande på vårt släktes öden, tycks ju omedelbart avsäga sig allt samröre med erfarenhet och sunt förnuft.

Den tes vi får att göra med blir alltså: de historiska händelserna bestäms i väsentlig utsträckning av de stora personligheternas insatser. Med »väsentlig utsträckning» menas då: »i så stor utsträckning, att man inte på grundval av andra faktorer kan konstruera ens huvuddragen av den historiska utvecklingen». Avsikten med min artikel är i första hand att belysa, vad man kan mena, när man bejakar eller förnekar en sådan sats. Och jag ämnar taga tesen just i den här anförda, vaga formuleringen. Även om det finns försök att bygga ut den historiska individualismen till mer preciserade teorier, skulle det vara olyckligt att binda framställningen till något av

dem. Idén om personligheternas betydelse för utvecklingen spelar framförallt en roll som common sense-föreställning. När en forskare anger en viss statsmans eller politikers speciella läggning som orsak till ett händelseförlopp, torde han endast undantagsvis vara beroende av någon särskild historiefilosof. Vill man spetsa till saken en smula, kan det sägas att teorin om personligheternas avgörande inflytande, inte på avgörande sätt influerats av någon speciell tänkarpersonlighet.

Enklast förefaller det mig vara att få grepp om frågan, ifall man turnerar den negativt och alltså undrar: Vad kan man mena, då man förnekar de stora personligheternas betydelse?

Tolstojs teori

Vi kan skilja på två olika svar. Det radikalaste är, att man utan vidare skulle kunna avlägsna vilken som helst av de s. k. ledande männen utan att någon förändring skedde. Att konsekvent genomföra en sådan tankegång för alla delar av historien är nu omöjligt. På det kulturella området skulle den ju leda till sådana absurditeter som att litteraturen inte skulle påverkas av att författarna försvann. För den militära och politiska historiens del har emellertid denna ytterlighetsståndpunkt en berömd företrädare i Leo Tolstoj. Explicit framställer han sin uppfattning i den andra epilogen till *Krig och fred*, och romanen illustrerar på många sätt tankegången.¹ En känd scen skildrar t. ex. rådplägningen i det allierade lägret före slaget vid Austerlitz. Den österrikiske stabschefen lägger fram en invecklad plan, som med iver diskuteras av de församlade generalerna. Men den ryske överbefälhavaren Kutusov bryr sig inte om att höra på och somnar snart fullständigt. Och det är tydligen författarens mening, att han är den klokaste. Han vet, att det inte spelar någon roll vad ledningen beslutar. Allting går ändå som det går. Ett fältslag är ett virrvarr, som ingen kan överblicka eller leda. Orderna kommer inte fram eller blir inte åttlydda. Avgörande är därför inte che-

1 Tolstojs historiefilosofi har bl.a. behandlats av Isaiah Berlin (*The Hedgehog and the Fox* 1953) och Tingsten (*På marknadstorget* 1958).

fernas planer utan tillfälligheterna och stämningen hos trupperna. Som en av bokens personer vid ett annat tillfälle får säga: »Framgången eller motgången i krig beror inte av dessa fältherrar utan av mannen i ledet, som ropar ›Hurra!› eller ›Vi är förlorade!›» Och förloppet vid en slaktning är bara den tydligaste modellen för militära och politiska skeenden. Deras utveckling beror aldrig på någon medveten och genomförd planläggning hos ledande personer utan är resultanten av ett otal viljor, som mestadels styrs av små privata syften; vad det skall bli av ett beslut bestäms av sekreterarnas släktförbindelser, adjutanternas avundsjuka etc. De stora männen leder inte massorna utan leds av dem; de är dirigenter, som nöjer sig med att slå takten efter en spelande orkester. »Makt» är ett tomt ord. Det talas om ledarnas makt att befalla. Men ibland åtlyds befallningen, ibland inte. Ena dagen följer man blint Napoleons order, den andra nonchalerar man dem. Det måste alltså bero på något annat än själva befallningen, hur de som mottager den beter sig. — Slutsatsen av det hela synes bli, att en befallning från en »ledande personlighet» utföres, endast då det som befalldes ändå skulle ha skett. Det är alltså likgiltigt, om de s. k. härskarna över huvud taget utdelar några order eller ej.

Denna extrema variant är nu sällsynt — rimligen emedan dess överdrifter är alltför uppenbara. För att visa dess svaghet behöver man bara byta ut fältslaget i Tolstojs paradexempel mot ett sjöslag: få torde vilja förneka, att ett fartygs rörelser till någon del är beroende av de order dess befälhavare ger. Och som Tingsten påpekar lyckas inte ens Tolstoj själv konsekvent genomföra sin idé — det går inte i längden att framställa Kutusov som en betydande fältherre, bara genom att låta honom vara sömnig och likgiltig.

Teorin om begåvningsreserven

Vanligare är en annan, mildare form av antiindividualism. Den innebär, att man visserligen inte förnekar, att de stora gestalterna spelat en roll, men hävdar, att ifall vederbörande inte funnits, så skulle rollen spelats av någon annan på ungefär samma sätt och med ungefär samma resultat. Om Napo-

DE STORA MÄNNENS ROLL I HISTORIEN

leon aldrig blivit född, skulle någon annan svingat sig upp till positionen som Frankrikes diktator och satt igång ett stort erövringskrig, vilket gestaltat sig likadant som det napoleonska. Teorin, som väl fått sitt mest berömda uttryck i Engels sats, att historien alltid finner den man som den behöver,² innebär alltså att man räknar med en *begåvningsreserv*. Individerna Napoleon Bonaparte var inte nödvändig för att revolutionsdramat skulle utveckla sig så som skedde, men det var nödvändigt att antingen han existerade eller åtminstone någon i en serie av nu relativt okända män med ungefär samma läggning och kapacitet. Den enskilda begåvningen är inte outhärlig men disjunktionen av begåvningen är det. Enligt Plekhanov, som vid ungefär samma tid mera systematiskt utarbetade tankegången, är vi offer för en »optisk illusion», när vi uppfattar de historiska förgrundsgestalterna som unika företeelser: genom att lägga beslag på de ledande positionerna spärrar de vägen för andra, som därigenom hindras att visa sina kanske jämbördiga talanger och blir bortglömda.

Tydligt är, att man inom ramen för denna variant kan få plats för mycket olika uppskattning av de stora männen. Det kommer uppenbarligen att ha väsentlig betydelse för synen på dem, hur talrik man antar begåvningsreserven vara. Räknar man med att den är mycket omfattande, så att det funnits en oöverskådlig mängd personer i stånd att fylla Napoleons funktion, kommer denne att te sig likgiltigare för oss, än om man endast kalkylerar med en handfull latent napoleoner. Givet är också, att man inte behöver mena, att reserven är lika stor — eller ungefär lika stor — inom alla gebit. Det skulle t. ex. kunna tänkas, att de icke utnyttjade politiska eller militära begåvningsarna vore betydligt fler än de slumrande konstnärliga talangerna.

Påpekas bör, att teorin ju förutsätter, att människornas handlande bestäms av situationen. Om så inte var fallet, skulle man inte kunna hävda, att det vore likgiltigt, ifall en ledande gestalt försvann, eftersom det omedelbart skulle rycka in en ersättare. Ty även om två personer är lika begåvade, så är därmed ju inte sagt, att de nödvändigtvis beter sig på samma sätt.

2 Brev till Starkenburg 25 januari 1894.

DE STORA MÄNNENS ROLL I HISTORIEN

Närmare bestämt är det väl två antaganden man måste göra för att med hjälp av läran om begåvningsreserven kunna eliminera idén om den Store Mannens betydelse. Man måste förutsätta, dels att i varje givet tidsläge personer med en viss inriktning och läggning kommer att inta dominerande positioner, dels att tidsläget leder den som har den dominerande positionen till att bete sig på ett visst sätt. Man måste — för att återigen använda Napoleon som exempel — för det första antaga att situationen gör det oundvikligt, att någon maktlysten och handlingskraftig militär svingar sig upp till enväldshärskare, och för det andra hävda, att en diktator i det givna läget med nödvändighet driver samma politik som Napoleon gjorde.

Engels och Plekhanov representerade båda den materialistiska historieuppfattningen. För dem blir alltså »situationen» lika med den samhällsekonomiska situationen. Det förefaller emellertid inte nödvändigt, att det just skall vara ekonomiska faktorer, som utgör den determinerande principen. »Situationen» skulle också kunna betyda t. ex. världsandens aktuella utvecklingsfas. Hegel talar som bekant om att världsanden begagnar de stora männen som redskap för sina syften: utan att de själva är medvetna därom, leder Det Universella Förnuftet dem in på just de handlingsbanor, som främjar dess aktuella mål. Men nödvändigt är, att man laborerar med lagbundenheter, som ger ett tillräckligt antal begåvningar samma viljeinriktning och skapar möjlighet för någon av dem att på ett avgörande sätt prägla utvecklingen. Teorin om ställföreträdarskapet går inte att genomföra, ifall man tillskriver människorna en fri, dvs orsakslös, vilja; inte heller om man antar, att de styrs av en oöverskådlig mängd heterogena faktorer, eftersom sannolikheten för att två personer skulle utsättas för samma kombination av påverkningar då komme att bli försvinnande liten. Den »situation» det är fråga om, måste vara gemensam för en större grupp individer.

Vi har alltså enligt ställföreträdarteorin två slags faktorer, som betingar det historiska förloppet: den allmänna situationen och tillgången på individer av en viss läggning. Om man likväl bortser från människorna och som orsaker till ett skeende endast anger de omständigheter, som definierar situationen, befinner man sig emellertid i överensstämmelse med rådande

språkbruk. Begåvningen antas nämligen vara en konstant faktor. Det finns ju enligt teorin alltid tillgång till personer med förutsättningar att bli fält-herrar, uppfinnare, upptäckare etc., men bara i ett visst läge kommer deras anlag att aktualiseras. Bland stenåldersmänniskorna fanns det, får man räk-na med, åtskilliga, vars medfödda resurser skulle kunnat göra dem till en Platon eller Max Planck, men begåvningen förblev latent; miljön gav den inga möjligheter att utveckla sig. Och nu använder vi i stor utsträckning or-det »orsak» så, att vi låter det beteckna den varierande faktorn. Om en per-son blir sjuk efter att ha ätit ruttet kött, beror det dels på den föda han för-tärt, dels på byggnaden av den mänskliga kroppen, som i motsats till många djurorganismer inte tål sådan näring. Men vi säger kort och gott, att orsaken var det ruttna köttet och nämner inte den konstanta faktorn: mat-smältningsorganens struktur.

Ett drag i teorin, som förtjänar att påpekas, är att den i sin vanligaste ut-formning kommer att präglas av en viss asymmetri. Som vi sett bygger den på två satser: att situationen bestämmer människornas beteende och att det föreligger en begåvningsreserv. Men de båda antagandena tycks inte stå på samma logiska nivå. Det första framträder med anspråk på att vara en un-dantagslös sats, medan det senare t. ex. hos Engels och Plekhanov rimligen måste ha karaktären av en sannolikhetsats. Vill man förklara begåvnings-reservens existens, måste det bli genom ett resonemang, som ungefär sä-ger, att det inom en någorlunda talrik befolkning är osannolikt, att den kombination av gener, som behövs för vissa prestanda, endast skall före-komma hos en individ, eller kanske snarare — för att också miljöaspekten skall komma med — att det för varje anlagsutrustning är sannolikt, att mer än en person, som är försedd med den, växer upp under betingelser, vilka är lämpliga för utvecklingen av hans gåvor. Men även det osannolika kan ju inträffa, och dessutom rör vi oss ju med ett utpräglat vagt uttryck, nämli-gen »någorlunda talrik». Någonstans måste det väl ändå finnas en gräns nedåt, på vars andra sida det på allvar börjar bli tveksamt, om populationen tillhandahåller ställföreträdare för alla begåvningsstyper. Givetvis skulle det då vara av intresse att få fastställt, var denna gräns går.

DE STORA MÄNNENS ROLL I HISTORIEN

På samma nivå, som lagar med krav på absolut giltighet, kan de båda satserna, såvitt jag förstår, komma i två fall. 1) Om man hyllar en finalistisk teologi och antager, att det finns ett gudomligt väsen, som vid behov skapar stora män. Tillgången kommer då aldrig att tryta, eftersom den regleras av efterfrågan. 2) Om man hyllar en radikal miljöteori och därtill menar, att det är de allmänna dragen i situationen, som är avgörande för hur individen skall utvecklas. Anlagen får alltså inte spela någon som helst roll, men det räcker inte utan man måste också antaga, att de individuella skiftningarna i miljöförhållanden är betydelselösa och att det endast är den allmänna samhällsmiljön man behöver taga hänsyn till. En psykolog som Adler står ju i varje fall mycket nära den rena miljöteorin, men den vikt han lägger vid den individuella situationen — de varierande familjeförhållandena etc. — gör att det likväl enligt hans lära inte kommer att bli någon garanti för att de stora begåvningarna skall kunna ersättas. Det kunde ju hända, att ingen annan växt upp i lika stimulerande omgivning som den aktuella innehavaren av en historisk huvudroll.

Gör man de båda nämnda antagandena, uppstår i gengäld en överväldigande begåvningsreserv, eftersom alla medlemmar av samma socialskikt, ja eventuellt alla medborgare, kommer att ha lika förutsättningar.

Modifikationer

Jag har hittills sett på de båda antiindividualistiska hypoteserna i isolering och renodling. I praktiken torde det emellertid vanligen vara så, att de samverkar och tack vare denna inbördes hjälp kan tillåta sig att framträda i en något modifierad form. Den som förnekar personligheternas betydelse för historien, menar alltså dels att de stora männen spelar en relativt liten roll, dels att det finns en reserv av någorlunda acceptabla ställföreträdare för dem. I själva verket förefaller det nödvändigt att kombinera de båda antagandena för att undvika alltför besynnerliga hypoteser. Man måste nämligen säga sig, att även om det i Napoleons ställe framträtt en annan ledare med jämförlig begåvning, så är det ytterligt osannolikt, att han genomgå-

ende skulle handlat på exakt samma sätt som den store korsikanen. Även om han på det hela taget fört samma politik, så skulle detaljerna ha blivit annorlunda. Vi vet ju, att Napoleon själv var rätt ojämn som härförare. Ibland var han lysande, ibland påtagligt indisponerad, och det är orimligt att reserven skulle fluktuerat efter precis samma schema. Motsvarande måste också gälla en rad enskilda politiska beslut, där skälen för och emot ett visst handlingssätt kunde tyckas väga tämligen jämnt. För att kunna hävda, att det var tämligen likgiltigt, om Napoleon eller den andre stod i spetsen för Frankrike, måste man därför mena att diktatorns personliga egenskaper endast hade en mycket begränsad betydelse: i sina huvuddrag hade utvecklingen under alla omständigheter blivit densamma.

Vi kommer alltså fram till en distinktion mellan stora linjer och detaljformning, som kan te sig ganska plausibel. Inför en smula eftertanke börjar gränsen dock snart att verka suddig. Man har svårt att känna sig riktigt säker på att inte detaljerna ibland kan vara avgörande för huvuddragen. Om över huvud taget någonting skall vara beroende av de enskilda individernas insatser, måste de kunna tänkas påverka tidpunkten för olika händelser. I sin bok *Materialistisk historieuppfattning och klasskamp* (1908) ställer sig sålunda Ernst Wigforss i det väsentliga positiv till marxismens tes, att ekonomin är en avgörande faktor i historien; likväl fastslår han utan reservation, att ett geni kan påskynda — och kraftigt påskynda — en förändring. Men onekligen ligger det då nära till hands att säga sig, att en förskjutning av en tilldragelse i vissa fall skulle kunna ha vidsträckta verkningar på andra områden och ge hela den följande utvecklingen en annan gestalt. I historien går ju alltid en mängd förlopp parallellt. Om en händelse försenades, skulle den därför komma att inträffa i en värld, som i en mängd avseenden var annorlunda, och det är då möjligt, att den skulle få en helt annan betydelse. I *Marxismens världsbild* (1947) skriver Arnold Ljungdahl: »Förvisso är det inte envar givet att upptäcka Amerika: det förutsätter människor med just den sällsynta blandning av okuvlig energi, planläggande beräkning och obändig företagarglädje, som utmärkte Columbus. Å andra sidan har vi redan konstaterat det orimliga i antagandet att Amerika skulle ha förblivit

oupptäckt om inte Columbus hade funnits ...» Detta är naturligtvis riktigt, men upptäckten kunde ha dröjt, och det ganska länge. Sex år efter Columbus' färd fann Vasco da Gama sjövägen till Indien, och därmed bortföll det viktigaste motivet för resor västerut. Och nu utgjorde guldflödet från Amerika ju en viktig betingelse för Spaniens stormaktsställning. Hade det försenats några årtionden, skulle Karl V och Filip II inte haft samma underlag för sin katolska politik och utvecklingen i hela Europa kunnat ta andra vägar. Ja, om Columbus inte funnits, är det ju inte säkert, att det blivit någon person i spansk tjänst, som upptäckt den nya världsdelen. Ett stycke in på 1500-talet började Holland och England att framträda som ledande sjöfartsnationer, och det ligger ingenting *a priori* omöjligt i att t. ex. någon av Elisabeths hejdukar hunnit först. Det skulle ha kunnat hända, att Syd- och Mellanamerika från början koloniserats av engelsmän och att det blivit brittisk kultur och brittiskt språk, som etablerat sig där. Vad detta skulle fått för konsekvenser vet vi inte, men det förefaller en smula djärvt att påstå, att det med all säkerhet inte alls skulle fått några.

Jag kan här inte se någon annan utväg att göra teorin rimlig än att ta uttrycket »stora drag» i en mycket vid bemärkelse. Plekhanov är för sin del påfallande generös, när det gäller frågan, vad som skall betraktas som detaljer (*particular consequences*). Han medger sålunda, att en annan fransk ledare kanske visat sig mera måttfull än Napoleon och fått dö som härskare i Tuilerierna i stället för att få sluta som fånge på S:t Helena, men förklarar att detta inte skulle ha rubbat utvecklingens allmänna gång. Uppenbarligen blir det här en fråga om en värdering, vad man skall betrakta som huvuddrag eller ej. Det låter sig väl knappast förnekas, att Europas karta i mycket skulle blivit en annan, om revolutionskrigen slutat, medan Frankrike ännu stod som segrare. Hade freden i Amiens fått förbli i kraft, är det t. ex. sannolikt att Ryssland inte skulle erövrat Finland. Ifall denna och liknande förändringar skall betraktas som en bisak, låter sig inte objektivt avgöras, men obestriddligen blir det mycket av det stoff historieböcker brukar handla om, som kommer att stuvras undan som »detaljer», om alla händelser, som kan tillskrivas de agerandes personliga särdrag, skall föras åt sidan.

De stora personligheterna och kulturhistorien

Emellertid är ju den verkligt kritiska punkten för dem som vill förneka personligheternas betydelse inte den politiska historien utan den kulturella. I en essä från 1880 *Great men and their environment* polemiserar William James mot Spencer, som företrädde en kollektivistisk historieskrivning, och undrar om denne tror, att konvergensen av socialt tryck mot Stratford on Avon var så starkt den 26 april 1564, att Shakespeare med alla sina särdrag måste bli född där. Och om skalden dött av kolera i sin barndom, skulle då en annan moder ha gett livet åt ett duplikat av honom för att återställa den sociala jämvikten? Just samma exempel tages upp av Ljungdahl, som skriver: »Naturligtvis är Shakespeares skådespel i den form de f. n. föreligger ett typiskt uttryck för hans individuella upplevelser och kunde så till vida inte ha författats av någon annan än Shakespeare. Men den *elisabethanska dramatiken* är förvisso inte någon skapelse av Shakespeare ... Om man frågar sig varför en sådan rad av lysande begåvningar just vid slutet av 1500-talet kastar sig över dramatiken som konstform, så räcker det inte med att hänvisa till Shakespeare (vars inflytande på samtiden ingalunda var så överväldigande): vi måste fastmer granska de speciella faktorer som bidrar till att göra den nämnda perioden till en glanstid för engelsk teater och därmed även att i en dittills osedd omfattning stimulera det produktiva intressets inriktning på dramatiken.» (Ett liknande resonemang möter f. ö. hos Plekhanov med tillämpning på den italienska renässanskonsten op. cit, sid. 162)

Vad man här särskilt har anledning att taga fasta på är termen »den elisabethanska dramatiken». Tydligen kan uttrycket fattas på två skilda sätt. Liksom i många andra fall kan man göra en distinktion mellan en konstant-betydelse och en variabel-betydelse. I den förra syftar det på summan av de skådespel, som faktiskt skrevs under Elisabeth I:s tid. »Elisabethansk dramatik» kommer då att fungera som ett samlingsnamn, en rubrik, som man av bekvämlighetsskäl använder i stället för att räkna upp de enskilda verken. Och anammar man denna tolkning, blir det självklart, att

DE STORA MÄNNENS ROLL I HISTORIEN

den elisabethanska dramatiken är beroende av Shakespeares existens. Utan honom hade summan av dess verk inte varit densamma — det viktigaste ledet skulle ha saknats. Men tydligen är det inte så Ljungdahl fattar termen. »Den elisabethanska dramatiken» blir för honom den av barockens stil och anda präglade uppblomstringen av dramatisk diktning i England under början av 1500-talet. De enskilda verken framstår som värden av en variabel och kan som sådana tänkas utbyttas mot andra, bara dessa företer samma allmänna kännetecken. Tonvikten kommer alltså att förskjutas från individuella konstverk till s. k. strömningar och skolor. Litteraturhistoriens väsentliga objekt blir inte de konkreta diktskapelserna utan skedena och riktningarna. Vi får med gängse filosofisk terminologi en ståndpunkt, som har en dragning mot begreppsrealism.

Resultatet kan förefalla en smula oväntat. Både Plekhanov och Ljungdahl företräder ju den s. k. materialistiska historieuppfattningen, och man tänker sig väl gärna, att denna i motsats till idealistiskt betonade läror skall syssla med och helt bygga på den konkreta, sinnliga verkligheten. Själva torde Marx och Engels ha uppfattat sitt förhållande till lärofadern Hegel på det sättet — känd är ju satsen, att de ville lära den hegelianska dialektiken att stå på fötterna i stället för på huvudet, d. v. s. att bygga på realiteter i stället för på tankefoster. Men nu tycks det alltså, som om deras anhängare åtminstone på kulturhistoriens område drevs fram mot en attityd, som inte oväsentligt påminner om den gamla idealistiska uppfattningen. Kulturhistorien kommer inte i första hand att syssla med det omedelbart givna materialet utan med begreppsliga konstruktioner. Inte konkreta texter, tavlor eller skulpturer utan idéer och tendenser blir huvudsaken. Det är, som om den idealistiska hegelianska urgrunden i marxismen trängde sig fram och tog revansch.

Personlighetsbegreppet

Jag har här så gott som uteslutande talat om vad som kan menas med att de stora personligheterna *inte* spelar någon roll i historien. Det är nu inte nå-

gon tillfällighet. Individualiteten fungerar i historieskrivningen i stor utsträckning som ett restbegrepp: vad man inte kan förklara genom allmänna lagar, för man på personligheternas konto. Delvis torde detta hänga samman med själva personlighetsbegreppet. Man kan inte ställa de stora männen bredvid ekonomiska, geografiska, biologiska etc. faktorer som sidoordnad förklaringsgrund. »Personlighet» är ett begrepp på annan logisk nivå än »arvs massa» eller »teknisk standard». Åtminstone blir det så, om vi accepterar den vanliga uppfattningen, att människan är en produkt av anlag och miljö. Ty detta innebär ju, att individualiteten inte är någon ny självständig kraft utan endast skärningspunkten mellan två allmänna faktorer, en biologisk och en sociologisk. Att inte alla personligheter blir likadana beror på att de båda determinanterna — arv och miljö — har en ojämn struktur. Vore arvsanlagen lika fördelade — om vi t. ex. hade ett folk av ettäggiga tvillingar — och alla växte upp under samma betingelser, skulle det inte finnas någon anledning att räkna med personligheterna, när vi sökte rekonstruera historien. Att tala om personligheter är alltså att tala om distributionen av två generella faktorer, och att tillskriva de stora männen inflytande på historiens gång är att påstå att fluktuationerna i fördelningen av dessa faktorer har betydelse för utvecklingen.

Därmed är ju också antytt, att individualiteterna från forskningens synpunkt måste utgöra ett irrationellt element. I viss mån motsvarar de spridningen av resultaten vid ett naturvetenskapligt experiment, men i motsats till naturvetenskapsmännen kan historikerna inte låta avvikelserna åt det ena och det andra hållet taga ut varandra. Man kan inte tryggt säga, att vi kan nonchalera genierna, eftersom de kompenseras av de efterblivna.

Vilken vikt man skall tillmäta den skeva begåvningsfördelningen kan som vi sett inte avgöras objektivt, eftersom det i stor utsträckning är olika drag hos skeendet, som påverkas av de stora gestalterna och av generella faktorer. Det är i själva verket fullt möjligt, att en person, vilken förklarar sig tro på individens historiska betydelse, illustrerar sin uppfattning med precis samma resonemang om de möjliga följderna av Napoleons eliminering, som vi mött hos Plekhanov.³ Tankeexperimentet visar, att tvisten inte

DE STORA MÄNNENS ROLL I HISTORIEN

gäller fakta utan en värdering: vad är viktigt? (Jag bortser då från Tolstojs paradoxala teori.)

Emellertid kan *en* värdering vara avhängig av en annan. Drivkraften bakom historieforskningen synes vara undran, hur världen tett sig vid olika tidpunkter i mänsklighetens förflutna. Förutsättningen för hela dess arbete är, att en dylik nyfikenhet är värd att bli stillad. Och det förefaller mig nu, som om man bröt med denna grundide, ifall man frånkänner de ledande personligheternas insatser *allt* intresse, eftersom folken oberoende av dem förr eller senare på ett eller annat sätt skulle passera samma huvudstadier i sin utveckling. De historiska frågorna är just »När?» och »På vilket sätt?», och de blir inte besvarade av ett abstrakt, ur tiden utlyft schema, i vilket sådana detaljer som napoleonkrigen inte får plats.

Sedan kan man naturligtvis säga, att nyfikenheten på det förgångna är efemär, men då sysslar man med att förkasta historievetenskapen, inte med att tolka dess resultat.

3 Individens roll i historien, 1898. Essän finns i engelsk översättning i Gardiners antologi *Theories of History* 1959.

Hans Larsson Samfundet

konstituerades den 18 februari 1953 på universitetet i Lund. Dess syfte är att, främst genom publikationer, främja det vetenskapliga studiet av väsentliga livs- och kulturfrågor. Sedan stiftandet har professor Gunnar Aspelin varit ordförande, och docent Elof Åkesson vice ordförande. Båda är numera hedersledamöter. Vid årsmötet 1970 valdes till ordförande forskardocent Hans Regnéll. Docent Lars Bejerholm är vice ordförande, fil. mag. Birgit Borelius sekreterare, fil. mag. Helge Bratt skattmästare samt docent Urban Forell redaktör. Samfundet har f. n. c:a 150 ledamöter. Årsavgiften är 15 kr. Årsmötet hålles i februari. Vid årsmötet 1971 höll docent Ulf Teleman föredrag över ämnet »Gammal grammatik som ny — en redogörelse för den generativa grammatiken», och vid årsmötet 1972 höll professor Aron Borelius föredrag med bildvisning om »1000-tal eller 1100-tal — dateringsproblem med konsekvenser».